

**Historizmus és mezőváros.
A historizáló építészet megközelítésének néhány kérdése
Kiskunfélegyháza épített örökségének példáján**

**Jelige:
Szinuhe**

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
I. Bevezető	3
II. A historizmus megjelenése Kiskunfélegyházán (1866–1880)	10
II. 1. A városkép a 19. század közepén	10
II. 2. A városfejlődés tényezői.....	12
II. 3. Az építőipar és szereplői. Építészek, építési vállalkozók és építtetők.....	15
II. 4. Kísérletek az építkezések rendszabályozására	17
II. 5. Lakóházépítészet	18
II. 6. A Szent István-templom	21
II. 7. A Kalmár-kápolna.....	24
II. 8. Kisebb városi középítkezések	26
III. A historizmus meggyökeresedése	26
III. 1. Középítkezések 1880–1907	27
III. 2. A Kossuth utca fejlődésének további szakasza	30
IV. A historizmus záróakkordja	36
Hivatkozások	37
Képek jegyzéke	43
Képek	44

I. Bevezető

A 19. század vége, 20. század első évtizedeinek építésze neuralgikus pontja építészettörténet-írásunknak. Csak körülbelül az elmúlt harminc-negyven év óta foglalkoznak intenzívebben a historizmussal, amely nagyjából annak a korszaknak a művészetét jellemzi, amely Magyarország gazdasági és kulturális virágkora volt (1967–1918). A művészet történetének századokra osztásával, a 19. századi művészet fogalmával operálva elveszik az egyre sűrűbben gyűrűző jelenségek együttes megfigyelésének, egymásra vonatkoztatásának a lehetősége. Azaz, éppen a modernitás legalapvetőbb vonása esik ki a látókörből. A historizmust ugyanis az utóbbi időkben kezdik modernnek elismerni.¹ Korábban ez nem így volt. A 20. század eleji magyar építészettörténet és kritika egyértelműen elítélte és zárójelbe tette a historizáló építészetet, megtagadva saját szülőatyját. A progresszió jegyében az eklektika kifejezés égisze alá gyűjtötték össze a különféle építészettörténetek azokat a jelenségeket, amelyek egy gyanakvással, sőt elutasítással szemlélt korszak társadalmi és reprezentációs igényeit tükrözték.² Az építészeti historizmus pozitív körülírására Németh Lajos 1993-ban megjelent tanulmányáig kellett várni.³ A historizmust azonban ő is történelem folyásában sajátos, zárvány típusú viselkedésnek tartja. Holott egyáltalán nem tekinthető zárványnak, nagyon is szerves része annak a folytonosságnak, amely a múltból napjainkig ível.

A historizáló szemléletmód, amely történeti stílusok feltámasztásának és továbbfejlesztésének igényével jellemezhető, a 19. század második felében egyeduralkodóvá vált. Együtt járt a pozitivizmussal és a haladásba vetett, töretlen hittel, amely átítatta a civilizált világot (centrum), s a még nem civilizált világ- és országrészek (periféria) meghódítására törekedett. Kétféle irányba tartott tehát. Egyfelől az Európán és Észak-Amerikán kívül fekvő területek felé, másrészt a centrumon belüli, rurális, paraszti, pejoratívebben vidékinek nevezett életformát élő területek felé. Mindkét irány vizsgálata igen tanulságos. A kettő közül főképp az Európán kívüli területekkel való kapcsolat volt a művészettörténeti kutatás homlokterében (japonizmus, primitivizmus), mert az kétirányú volt és továbbvezetett a historizmuson túllépő modernizmusok felé. Ám arra nem kérdeztek rá a kapcsolat egyoldalúsága miatt, a historizmus hogyan jelentkezett vidéken.⁴

¹ KALMÁR é. n.

² Lásd Szentkirályi Zoltán, Détsky Mihály, Merényi Ferenc építészettörténeteit. (MERÉNYI 1967, SZENTKIRÁLYI – DÉTSKY 1959) Előttük az úttörő az Ybl Miklós életművét feldolgozó Ybl Ervin volt, aki nemzetközi viszonylatban is korán fordult a korszak építésze felé. (Erről lásd SISA 2010)

³ NÉMETH 1993

⁴ A fővárossal szembeállított vidék nem tekinthető egységnek, közigazgatási, de kulturális szempontból is kisebb tájakra, régiókra bomlik, amelyeket a korabeli Magyarországon városok határoznak meg.

A historizmus jelenségeinek falusi elterjedését már a tárgyalt korszakban is károsnak minősítették.⁵ A falu és város közötti átmenetet képviselő mezővárosok e tekintetben még kevésbé képezték érdeklődés tárgyát. A historizmus e megismerésre váró, mezővárosi oldalának megrajzolása térben korlátozott kutatási terepet jelent. Ennél fogva komplex kutatási módszerek érvényesíthetők. A helytörténetírás és a várostörténetírás is ilyen társadalomtudományi módszerek, s erre Vörös Károly már az 1970-as években felhívta a figyelmet,⁶ majd Gyáni Gábor érvényesített e metódusban új szempontokat, hangsúlyozva, hogy a történettudomány egyes ágazatai lényegükben fogva helytörténeti alapozásúak és nem művelhetők csak országos történetként.⁷ A szocializmus idején propagált honismereti mozgalom,⁸ az 1990-es évekre szaporodó várostörténetírás, az időközben bevett kutatási módszerre váló mikrohistóriai elemzés⁹ a művészet és saját autonómiáját

⁵ A falu nemzeti-erkölcsi kategóriaként jelent meg, mint elvesztése esetén pótolhatatlan érték. Különösen a fajmagyarnak tartott területeken, mint a Sárköz, Matyóföld és a Kalotaszeg. (A Sárközről lásd például MAGYAR Kázmér 1914. A paraszti kultúrájáról nevezetes Sárköz építkezésében bekövetkező változásokat a szaktudományos érdeklődés is idegenkedve fogadta. - SZOJKA 2003, 115. Utóbb azonban a Faddról származó, 1901-ben épült eklektikus homlokzatú parasztház is bekerült a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba.) Az itt bekövetkező változásokat ennek fényében ítélték meg. Szendrey Imre 1902-ben például így írt: „A magyar ház további szerves fejlődése megakadt a városi építkezések hatására: az egész országot előzönlötte az idegenből importált stílusok egész sora s a városi építőmesterek kezdték tervezni a falusi nagyobb épületeket is. És ennek következtében a magyar ház organikusan és sajátosan nem fejlődhetett tovább az építőművészet magasabb régióiba. Nálunk is, mint sok más országban a nagy műtörténeti stílusok ütöttek tanyát, ezeknek jól-rosszul megértett szellemében folyt máig az átlagos városi építkezés. Azt azonban minden magyar megértette s érezte, hogy az építkezésnek ez a módja nem magyar nemzeti.” SZENDREY 1902, 266. De Jánszky Béla sem vélekedett másként 1929-ben: „Lassan a falut is kikezdte az idegen kultúra, az orvosi tudomány, a mérnöki tudomány és egyéb, ilyen értékekkel nem sokat törődő, különben jóakarátú emberek beavatkozása révén.” JÁNSZKY 1929, 12. Kiss Tibor 1944-ben a népi építészet eredeti formáinak megőrzése érdekében a legkisebb, erre a romlásra utaló elemeket, a padlásszellőzőket is kifogás tárgyává tette. KISS 1944, 24

⁶ VÖRÖS Károly: A helytörténeti kutatásról, in: *Valóság* 15. évf. 2. sz. 1972. február, 42-51.

⁷ GYÁNI Gábor: Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban, Hódmezővásárhely 1979 (különlenyomat: Vásárhelyi tanulmányok 9). Továbbá VONYÓ (szerk.) 2003

^{8 8} Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a historizmus legtöbbször negatív megítélése játszott szerepet abban, hogy ezekről az emlékekről a kiskunfélegyházi helytörténetírás sem beszélt, hacsak valamiféle haladó hagyományhoz nem lehetett őket kapcsolni, mint az 1948 után szinte kötelező feladat volt. Fekete János helytörténész kutatásai nyomán Urbán Miklósné, 2005-ben megjelent könyvében megszámozva sorba szedte a város nevezetességeit, 41 építészeti emlékből 13 historizáló épületet tárgyalt. - URBÁNNÉ 2005. Ezek közül a dialektikus értelemben vett városfejlődést (kapitalizálódást) mutatják a műemlékek (Hattyúház, Szarvas András-féle ház, Kocsis Sándor-féle ház), egyháztörténetileg érdekesek a templomok, a modern főutca kiegyenesítésében játszik szerepet a többi épület. Társadalmilag haladó hagyományt láttak 1945 után a támogatandó kulturális irányzatokhoz köthető emlékekben is (Hattyúház, ahol Petőfi édesapja bérelt mézszárszéket, Móra Ferenc szülőháza, Petőfi-ház, Holló László szülőháza).

⁹ Már Gyáninál 1979-ben felmerült az igény a mikrohistóriai módszerre, amely a térben korlátozott megfigyelési terepre irányuló kérdésfelvetést jelenti. E módszer és irányzat elméleti alapjait lásd GYÁNI 1998, 11-22; CZOCH – SONKOLY

hirdető művészettörténet-írásban szinte említésre sem került. Úgy tűnhetett, a helytörténetekben szerepet kapó emlékekkel más tudománynak kell foglalkoznia, főképp a néprajznak. Míg Vargha László 1964-ben úgy vélte, hogy az egyetemes építészet és a retrográdnak tartott népi építészet együttes értékelésében felmerülő kettősség (barokk – parasztbarokk, klasszicizmus – népi klasszicizmus), amely kettősség nemzeti és helyi kettőssége is, végleg a múlté,¹⁰ Németh Lajos egy 1969-es előadásában a szóban forgó határterületi emlékeket a hatástörténet körébe utalta,¹¹ kizárva ezzel annak lehetőségét, hogy az így perifériára eső területeket önmagában lehessen vizsgálat alá vonni. Mindeközben a provinciális alkotás fogalma művészettörténeti szempontból meghatározva éles ellentétbe került a műalkotásával.¹² Sigurd Erixon svéd néprajzkutató már az 1940-es években leírta ennek az eltávolító magatartásnak az eredményét: a művészettörténet a művészettörténeti szempontokat, a néprajztudomány a néprajzi szempontokat tartva szem előtt éppen megfeledezett azokról az emlékekről, amelyek mindkét tudományterület figyelmét megérdemelnék.¹³ Ugyanerre hívta fel a figyelmet 1950-ben Fülep Lajos is.¹⁴ Fülep a művészettörténet és néprajz határterületén álló emlékekben az általa körvonalazott *magyar művészet* emlékeit látta, feladatnak tekintette az ilyen emlékek kutatását, mégpedig a legfontosabb feladatnak. Fülep programja alapot szolgáltatott volna a mezővárosi építészet emlékeinek kutatásához, de ugyanő volt az, aki a historizmust mélységesen elítélte, a magyar művészet emlékeit nem kereste az 1867 utáni historizáló polgárházakban. Tanítványa, Németh Lajos ugyanazzal a hévvel támadta a modern korban a magas művészetből szélesebb rétegekhez kerülő tömegárut, a giccset és az álművészetet, mint Fülep a historizmust. Kettejük szellemi hagyatékából kiindulva tehát két, egymással gyökeresen szemben álló vélemény formálható a vidék historizáló építészetéről és általában a néprajz és művészet határterületén álló emlékekről, amelyekhez Némethéhez hasonló marxista módszerekkel más nézőpont felől is meg lehet közelíteni. Frederic Jameson, a posztmodernizmus kritikusa saját korának populizmusa felől nyúlt vissza az előzmények leírásához, mégpedig abba az időbe, amikor a tömegkultúra és a magas kultúra szétvált, amikor létrejött a giccs, a bővli.¹⁵ Ez az idő a historizmus virágkora. Megkockáztatható ennek értelmében, hogy az iparosodással összefüggő tömegkultúra 19. századi expanziójának az olajnyomatok, szentképek és mások mellett a mezővárosokban épült, sorozatban gyártott historizáló formákat mutató parasztpolgári házak is letéteményesei. Az ország különböző részein előforduló, applikálható épületdíszítő elemek

(szerk.) 2000

¹⁰ VARGHA 1964, 367

¹¹ NÉMETH 1973, 117-118

¹² MAROSI 1976

¹³ ERIXON 1947

¹⁴ FÜLEP 1976

¹⁵ JAMESON 1997

(timpanonok és más stukkódíszek) világosan utalnak erre. E tekintetben a parasztpolgári építészet kapitalista kori emlékei erőteljesen különböznek a fülepi-némethi hatástörténeti narratíván belül értelmezett népi klasszicizmus, parasztkorok és hasonló jelenségek emlékeitől, és nem lehet őket együtt tárgyalni azokkal a monumentális épületekkel, amelyek valamely neostílusban egész nemzetek önreprezentációjának szolgálatában állnak. Ugyanakkor ezek az emlékek nem tárgyalhatók már együtt a népi építészet emlékeivel sem.¹⁶

Az építészettörténet perifériájára került emlékekkel, a mezővárosi parasztpolgári építészet emlékeire az 1980-as években figyelt föl a néprajzkutatás. Erixonra hivatkozva Novák László Ferenc nagykőrösi néprajzkutató társadalomnéprajzi és településnéprajzi szempontok alapján vizsgálta őket hiánypótló és örökségvédő szándékkal.¹⁷ Láthatóvá tette a historizmus (és szecesszió) többé nem népi, de a műépítészet kategóriájába sem igen tartozó, a kettő közti átmenetnek tekinthető emlékeit. Novák külön utas eredményei elszigeteltek. Így (Kecskemét kivételével)¹⁸ hiába keresnénk a rá való hivatkozást az egyes várostörténetek építészettörténeti fejezeteiben. Az egyes városok építészetét bemutató munkák pedig – ahol ezek megszületésére volt társadalmi igény – szép számmal születtek. Csak néhány példa: Pécs,¹⁹ Szeged,²⁰ Szombathely,²¹ Zenta,²² Marosvásárhely,²³ Kecskemét,²⁴ Cegléd,²⁵ Nagykőrös²⁶ historizáló és szecessziós építészettörténete

¹⁶ Az 1970-es években Kovács Ákos egy új, antropológiai felfogásban tette diskurzus tárgyává az addig figyelemre nem méltatott olajnyomatokat, szöveges falvédőket, gyékénytárgyakat, majd falfirkákat, tetoválásokat és más periférikus jelenségeket, Magyarországon. - GOTTFRIED Júlia: Kovács Ákos kurátori munkássága, kézirat, 2012. (Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy dolgozatát megismerésre bocsátotta.) A hatástörténet azonban túl erős keretnek bizonyult, mintsem abból ki lehetett volna törni. Lásd Sinkó Katalin írását a *Magyarországi szöveges falvédők* kiállítási katalógusában: „A művészet közvetlen territóriumán kívül eső művek nyomán úgy tűnik, a folyamat hasonlatos a vízbe dobott kő vetette hullámgyűrűhöz, mely annál inkább elenyészik, minél szélesebb köröket vet, s a hullámok mélysége egyre kisebb, egészen a fokozatos elenyészésig. E falvédők a képi ideáknak a legszélesebb társadalmi körben való fokozatos elenyészésének tanúságtevői.” - . SINKÓ Katalin: Az idea elenyészése, in: *Magyarországi szöveges falvédők a 19-20. században*, (Hatvany Lajos Múzeum füzetek, 7), szerk. KOVÁCS Ákos, Hatvan – Budapest – Kecskemét 1980, 53-56. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a parasztpolgári historizáló építészetet a hagyományos, népi építészettel tárgyalják együtt (NOVÁK 1989), ezt azonban a településnéprajzi szempontok magyarázzák.

¹⁷ E kontextusban főképp a következő írásai fontosak: NOVÁK 1989a, NOVÁK 1989c, NOVÁK 1986b; részben NOVÁK 1999, NOVÁK 2006

¹⁸ JUHÁSZ 1998

¹⁹ PILKHOFER 2005

²⁰ BLAZOVICH 2005

²¹ SZILÁGYI 2005

²² VALKAY 2002

²³ KERESZTES 1998

²⁴ JUHÁSZ 1998. A város építészettörténeti kutatása itt mindenekelőtt a szecessziós irányzatokkal kapcsolatban kezdődött, ezek kutatása vont maga után a historizáló emlékek kutatását. SÜMEGI 1981; SIMON 1984, SÜMEGI 1987;

már elkészült, de e különböző történeteket korántsem egységes szempontok szerint írták meg szerzőik, ezért az egyes városokban nagyon jól kirajzolódó sajátosságokra nem mindig figyeltek fel. Minden város rendelkezik saját történettel, ez pedig állandóan korrelál az ország, a nemzet történetével. E korreláció leírásában a legutóbbi időkig a nemzet szempontjai érvényesültek, a mikrotörténeti megközelítések azonban fordítva a kérdésfeltevések irányán, a kisebb, térben korlátozott megfigyelési terepet helyezték az érdeklődés középpontjába. Nemzet helyett az egyéni reflexiókat, ország helyett a várost. Miért ne vizsgálhatnánk meg – immár speciálisan művészettörténeti szempontból nézve – korstílus helyett (amennyiben a historizmust pluralitása ellenére annak tartjuk)²⁷ a város időben változó kifejezési módját,²⁸ egy közösségi akarat megnyilvánulásának időbeli módosulásait? Ebben a dolgozatban arra keresem tehát a választ Kiskunfélegyháza épített örökségének példáján, hogy a *historizmus* és a *város* (jelen esetben kisváros) fogalmi kategóriái mennyiben segítik egymást értelmezni.

A város önmagában egyáltalán nem ad választ arra a kérdésre, hogyan jelenik meg testében a historizmus, hogyan kerül egymás mellé vertfalas, nádfedeles ház és neoreneszánsz templom. Kiskunfélegyháza historizáló építészetének leírásakor egy másik város hatásának (jelesül Budapestének) tudható be a historizmus megjelenése. Beszélhetünk tehát hatástörténetről, csak nem a magas művészet populárisává válásának leírásában érvényesíthető szempontként. Nyilvánvaló, hogy a városi társadalom igényei szolgálnak magyarázatul arra nézvést, egyfelől, maga az épület hogyan néz ki, másrészt arra, hogy kívánatosá, elfogadottá, majd túlhaladottá válik egy stílusjelenség, tehát a társadalom építettként is számba vehető csoportjainak kapcsolati hálóját és tájékozódási pontjait, viszonyait kell kutatás tárgyává tenni. Az építészetet társadalmi tevékenységnek tekintve az egyes emlékek esztétikai értékét csak ezen a társadalmon belül tarthatjuk érvényesnek. A *kvalitás helyivé tétele* segíti tehát leírni az egyes emlékeket. Az átvett, különösebb invenció nélkül ismételt, gyári sorozatban készült elemekben bővelkedő, a jobb érzékkel tervezett homlokzatokhoz képest mindenképpen redukálnak vagy épp ellenkezőleg,

KAT. KECSKEMÉT 2003

²⁵ NOVÁK 1989

²⁶ NOVÁK 1989

²⁷ V. ö. DÉRY 1995. Déry elsősorban a neoreneszánsz, a korai historizmus időszakáról beszél, de észre kellett vegye az ezzel párhuzamosan továbbélő romantikus, majd a később fellépő neobarokk irányzatokat. A historizmus újabb megközelítése szerint a historizmus azért tartható egységes stílusnak, mert „*a múlt bizonyos mérvű ismétlése vált az építészet stílusává*”, azaz egyfajta memorizmus a polgári és polgárosuló államrendszerekben érvényesülő hosszú távú érvényesülése érhető tetten. – „Kalmár Miklós »A historizmus kutatás új metodikájáról« című PhD-értekezésének vitája (Dr. Ordasi Zsuzsa és Dr. Sisa József opponensi véleményével)”, in: *Építés-Építészettudomány* 31 (2003), 3-4. sz., 305-339.

²⁸ V. ö. OLSEN 1992

túlzásba vittnek, módosultnak mondható formai elemek túlmutatnak önmagukon: nemcsak az épület részei, hanem a városéi is; nem csak az építészet szempontjából veendők figyelembe, mert a társadalom tudatába is bekerülnek. A historizmus elsősorban a helyi, a tárgyalt korszakban már hagyományosnak számító formáktól eltérő formákkal jelentkezett. Az újonnan megjelenő alaprajzi elemek, ornamentika, homlokzatalakítási elvek jól mutatják mindezt; ezért jelen dolgozatban a historizmus megjelenésére koncentrálunk. E változások személyekhez köthetők, építetökhöz és építészekhez. Budapesti építészek (Dötzer Ferenc, Pártos Gyula, Czigler Győző, Vas József, Morbitzer Nándor, Ziegler Géza), illetve az ő megoldásaikat követő helyi építőmesterek (köztük a legjelentősebb az 1892-től működő Ujszászy János) munkássága az egyéni teljesítményt értékelő szempontok szerint nem része a magyar építészet történetének. Része azonban a városi építészet történetének, sőt, annak gerincét alkotja.

A historizáló építészet történetének megírását sürgeti, hogy egy város örökségéről összefüggő képet kapjunk, s ehhez minél kevesebb elméleti rekonstrukcióra legyen szükség. Egyenként kevesebb az épületek értéke. Egyetlen ház bármikor elbontható, átépíthető, anélkül, hogy az eredeti vagy megközelítőleg eredeti állapotot az utókor számára dokumentálnák. (Így tűnt el például a Strébl Miklós-féle villa.)²⁹ Kiskunfélegyháza város képviselőtestületének 17/2007. (IV.14.) számú örökségvédelmi rendelete ezen emlékek java részét védetté nyilvánította, ez azonban nem jelent teljes védelmet.³⁰ A házakhoz tartozó, sajnos a legtöbb esetben ritkásan fennmaradt, különféle irányú kérdésfeltevéseknek választ adó dokumentumanyag faggatásának egyfajta várostörténetírás szolgálat egységes keretet.

A művészettörténeti szempontú várostörténetírást teszi indokoltá a jelenlegi historizmuskutatás átalakulása. Kalmár Miklós, elégtelennek tartva a kutatás eddigi szempontjait, újak érvényesítését sürgette. Ilyen szempont lehet a mikrotörténeti megközelítés.

Jelen dolgozat terjedelmi korlátaiba nem lehetett besűríteni a város teljes dualizmuskori

²⁹ Az egykori Tölgyfa u. 5. sz. alatti épület 1900 körül épült. Képeslapot közöl róla a *Félegyháza anno...* című kötet, ez azonban nem mutatja részleteiben az épületet. - MÉSZÁROS (szerk.) 2009, 76 (106. sz. kép) Előző tulajdonosa elkészítette a felújítás terveit, s azokat át is adta az új tulajdonosoknak, akik azonban elbontották az épületet, mielőtt a helytörténeti kutatás felfigyelt volna erre az egyedülálló félegyházi villaépületre. - MÉSZÁROS Márta szíves közlése, 2011.

³⁰ A historizmus emlékei között van olyan, amit még a tárgyalt korban lebontottak (Heinrich-ház), másokat később ítélték pusztulásra a szocializmus éveiben (Draskovits-ház, Nagy Gyula-féle ház), ismét mások szinte napjainkban tűnnek el vagy alakulnak át a felismerhetetlenségig. A legfontosabb emlékek azonban (a Szent István-templom, a Szarvas András-féle ház, a Kocsis Sándor-féle ház, a Korona Szálloda) műemléki védelemben részesülnek, bár sajnos sokszor ez a státusz sem jelenti annak biztosítékát, hogy az épületek korszerű funkciót kapjanak és fennmaradjanak. A képviselő-testület azóta többször módosította a rendeletet, hatálya alól így kerültek ki a városban páratlan emlékek (Holló Lajos u. 11.).

építészettörténetét. Ezért a fő hangsúlyok a historizmus megjelenésére tolódtak, illetve az 1890 utáni jelenségekre. Ezeken belül is elsősorban a lakóházépítészet került a középpontba. A rájuk vonatkozó levéltári források bőséges vagy gyér volta határozta meg a róluk való beszédet. Fontos azonban e házakról beszélni, mert azok nemcsak egy város építészetét körvonalazzák, hanem egy sajátos, mezővárosi háztípust is, amely reprezentációs eszközként, a historizmus népszerűvé válásának emlékeként, illetve regionális (alföldi) jelenséggént határozható meg.

II. A historizmus megjelenése Kiskunfélegyházán (1866–1880)

Az 1743-ban újraterlept, 1774-ben mezővárosi rangra emelt Kiskunfélegyháza mindmáig megíratlan építészettörténetének fontos fejezete a historizmusé, amely egy nagy ívű, de az első világháború miatt félbemaradt fejlődést jelent. Ez a fejlődés építészeti léptékváltással és látványos városiasodással járt együtt. Másfelől, építészeti stílus és szemlélet tekintetében felzárkózást jelentett a környék más, szintén mezővárosi múltú városaihoz; a szándék azonban a világvárossá fejlődő Budapest követése volt. Ha összevetnénk Kiskunfélegyháza két képét, az 1900-ban rendezett tanácsú városét az 1800-béli mezővárosával, a különbség döbbenetes lenne. Zegzugos utcák, fésűs beépítésű parasztházak, nádtetők helyett többnyire egyenes, a központban kövezett, közvilágítással ellátott és kövezett utcákat, soros beépítésű, cseréppel vagy palával fedett emeletes polgárházakat és monumentális középületeket találnánk.

Jóllehet a polgárosodás feltételei már a 18. században kialakultak, a lakosság házról, építészetről vagy inkább építésről való felfogásában változás nem következett be. A ház a félegyházi emberek számára mindenekelőtt vagyontárgy, jószág volt a hozzá tartozó telekkel együtt, amelyhez a Jászkun kerület statútuma értelmében csak a redemptusok juthattak hozzá.³¹ Telekhez, házhoz jutni, főképp házat építeni a város korán kialakult központjában presztízzsel járt. Ebből a szemléletből nőtt ki a mai városkép közvetlen előzménye.

II. 1. A városkép a 19. század közepén

Az újjátelepült Félegyháza központjában a 18. század végén állt néhány kőépület. (1. kép) Elsőként, az ideiglenesen épített fatemplom helyett 1754-re felépült, 1761-ben felszentelt, egytornyos Sarlós Boldogasszony-templom.³² Pajtmiller József pesti kőművesmester tervei alapján 1772-1773-ban örmény kereskedők számára épült a később Görögháznak nevezett épület (Petőfi tér 2.), amelyet 1777-ben, a mezővárosi rang elnyerése után három évvel emelettel bővítettek.³³ Félegyháza 1753-ban, Mária Terézia rendeletére lett a Kiskun kerület székhelye. 1773-ban épült a kerülethez tartozó települések pénzén a kerületi székház (ma Kiskun Múzeum), amelyet 1793-as leégése után 1794-ben szintén emeletesre építettek.³⁴ 1812-ben emeletesen építették fel a Sarlós

³¹ A 19. század első felében a tanács esetenként irredemptusok számára is adott házhelyet. - BÁNKINÉ MOLNÁR 1995, 74-75

³² Az egyházközség, az újjátelepülő város és a templom építésének összefonódó történetét lásd KÁLLAINÉ VEREB (szerk.) 2011; URBÁNNÉ 2005, 55

³³ URBÁNNÉ 2005, 19-20

³⁴ URBÁNNÉ 2005, 25

Boldogasszony-templomhoz tartozó paplakot a szegedi Grieszer József tervei alapján.³⁵ 1808-1809-ben a Sarlós Boldogasszony-templomtól északra található iskola épült fel. Az ennél később épített középületeknél kevésbé érvényesült a város akarata, a felsőbb hatóságok erős befolyással bírtak. A kocsma és mészárszék épületének város által készíttetett terveit a nádor nem hagyta jóvá, helyette az Állami Építészeti Főigazgatóság részéről Mayerhoffer János tervei szerint épült fel a mai Hattyúház 1819-1820-ban.³⁶ Szintén a nádor utasítására készült el az 1823-ban épített emeletes városháza homlokzata,³⁷ és 1830-ban az ispotály.³⁸ A hivatalos építészet a klasszicizmust honosította meg a városban, de a településfejlődés a 19. század első felében sem mutat határozott koncepciót. Még csekélyebb beleszólása a városnak az építőtevékenységbe a neoabszolutizmus idején. 1858-ban a Kiskun kerületi székház udvarán álló börtönépületet alakíttatta át a helytartótanács.³⁹ Középület emelésére ebben az időben nem került sor.

Az épületekhez, végső soron az építészethez kapcsolódó viszony Kiskunfélegyházán a historizmus hatására változott meg, mikor is a város visszanyerte önrendelkezési jogát. Megjelent a polgári reprezentáció a városépítés és modernizáció ideáival összekapcsolódva. Előbb azonban a gazdasági életnek kellett fellendülnie. Ennek nyomai (gyárak létesítése) az 1870-es évektől mutathatók ki.⁴⁰

A historizáló stílusok vagy stíluskeverékek valamelyikében épült intézmények meghatározták a város kulturális életét. A városiak ismerhették a korszakban épülő Budapest látványát is, a Magyar Tudományos Akadémia palotájának felépítésére például 1860 és 1865 között 400 forintot adakozott a közgyűlés.⁴¹ Jogos ezért a feltevés, hogy a historizmus identitásformáló szerepben is megjelent. A Szent István-templom, a főgimnázium (1896), és a velük versengő Kossuth utcai épületek látványa a 20. század első éveire már jellegzetesen kirajzolták egy modern kisváros arculatát. A kortársak szemében a historizmus maga volt a modernitás.⁴²

³⁵ URBÁNNÉ 2005, 54

³⁶ URBÁNNÉ 2005, 21

³⁷ Magyar Országos Levéltár, C 128, 257. csomó, 1408/1822

³⁸ FEKETE 2001, 44

³⁹ Magyar Országos Levéltár, T 73 No 248.

⁴⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ szerk. 1985

⁴¹ BKML V. 143/a. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1865. máj. 8. 293. jkv-i sz.

⁴² Az utókor szemében azonban a historizmus rendkívüli lebecsülésnek örvendett. Az építészetről való gondolkodás a 20. században gyökeresen megváltozott, ennek velejárója volt a historizáló építészet értékeinek tagadása. Lemérhető ez már a városról szóló 1945 előtti beszámolókból is. Erdei Ferenc csak az 1931-ben épült vasútállomás art deco épületét és az 1909-1911-ben épült városháza palotáját emelte ki a város szürkeségéből. (ERDEI 1937, 156. Idézi IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 390.). Darvas József hasonlóképp írt a város jellegtelenségéről. – DARVAS 1961, 201-229. Mindezeket utóbb a szocializmus múltat végképp eltörölni szándékozó politikája követett a jelenségben burzsoá fényűzést látva. E múltat eltörölni igyekvő szemlélet Kiskunfélegyháza 1969-ben majd 1971-ben elfogadott rendezési

II. 2. A városfejlődés tényezői

Az 1853-ban átadott, Szegeden 1854-re megépített pesti vasútvonal alighanem a legfontosabb tényező, amely a város 19. századi történetét alapvetően meghatározta. Mintha a vasútállomás maga felé húzta volna a várost: a központban fekvő városháza és az indóház között vezető utca az 1870-es évektől fokozatosan beépült és átépült. A nyugati irányú városfejlesztést ennek az utcának a tengelye szabta volna meg, azonban gátat vetett ennek a vásártér és a mocsaras terület.⁴³ 1902-től azonban már a vásártérből levágott területen épült Baumgarten Sándor tervei szerint az állami tanítóképző kétemeletes épülete, s a hozzá vezető úton polgárházak sora állt az 1886-ban Kossuth Lajos nevét kapó egykori Vásári vagy Vasút utcán.

A Vasút utca Endre Andor városi mérnök 1866-ban készült térképén⁴⁴ (2. kép) meglehetősen rendezetlen utcaképet mutat. Az 1870-es években több intézkedés történt az utca kiegyenesítésére és a telkek egy vonalba rendezése érdekében. A városközpont rendezésének másik neuralgikus pontja volt az észak–déli irányú főútba ékelődő Nagyvendégfogadó épülete, amelynek lebontását József nádor már 1823-ban javasolta,⁴⁵ de akkor a város ragaszkodott a ritkának számító pincével ellátott kő- és téglalapülethez. A bontás ötlete immár a város részéről 1855-ben fogalmazódott meg

tervében mutatható ki. Bár Korbonits Dezsőné a terv általános szempontjainak elkészítésekor hivatkozott a települési hagyományok megtartására, azt nem az utcakép megőrzésével tartotta kivitelezhetőnek, hanem néhány mezővárosi arculatot őrző középület megtartása mellett az utca szinte teljes újjáépítésével. KORBONITS 1971, 21. (A rendezési tervből részleteket közöl IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 488-489.) A város főutcája, a Kossuth utca századfordulón kialakult képe szinte teljesen áldozatul esett e városfejlesztési koncepciónak az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején. Az 1990-es években azután már nyíltan kimondva is értékként jelentek meg a városképet elsődlegesen meghatározó polgárházak (például a Jókai utcában). HELTAI Nándor: „Műemlékvédelem”, in: FKözl. 1986. ápr. 18. 3. KLADÁCS Györgyi: „Tervezői válasz az észrevételekre”, in: *Félegyházi Hírek* 1991. márc. 1. 5. (megőrzésre érdemesnek tartotta például a Jókai utca „még megmaradt” szecessziós és eklektikus épületeit); TÓTH Erzsébet: „Észrevétel Kiskunfélegyháza rendezési tervéhez”, in: *Félegyházi Hírek* 1991. jan. 11. 3. - TÓTH Erzsébet: „Kiegészítő gondolatok Kiskunfélegyháza rendezési tervéhez”, in: *Félegyházi Hírek* 1991. jan. 25. 5. - TÓTH Erzsébet: „Helyesbítés a rendezési tervről”, in: *Félegyházi Hírek* 1991. ápr. 5. 3. A korszak ellentmondásairól beszédes Tóth Erzsébet egyik észrevétele: „A védelemre kijelölt épületeket gondosan, szakirodalmat felhasználva válogatták ki. Ellentmondás, hogy ugyanezeket az épületeket zárt sorú átépítésre is javasolják (azaz megsemmisítik).” A város politikája a kérdésben azóta sem egységes. 2007-ben a Holló Lajos u. 14. számú házat bontották le, 2009-ben pedig az ezzel majdnem átellenben lévő Holló Lajos u. 11. szám alatti épületről vették le a rendeleti védelmet, megadva a lehetőséget az épületre majdan kiadandó bontási engedélyhez.

⁴³ FEKETE 1974, 19

⁴⁴ BKML XV. 1. A Kiskunfélegyházi Részleg térképtára jelenleg rendezés előtt áll, ezért konkrét jelzetre nem hivatkozom.

⁴⁵ BKML V. 101/b. Arc. 16. Capsa. 1. fasc. 8. No. 49.

ismét, tervek születtek arra vonatkozóan, hogy a fogadó funkcióit a vele átellenben lévő Hattyúház venné át.⁴⁶ A bontásra csak 1887-ben került sor.

A vasút szimbolikusan is megjeleníti a kapcsolatot az ország fővárosával, az 1873-tól viharos gyorsasággal fejlődő Budapesttel. (A fővároshoz való felzárkózás iránti igény ebben a korszakban szinte mindvégig kimutatható.) Pesti építésszel, nevezetesen Hild Józseffel a város már az 1850-es években tárgyalt egy templom építéséről,⁴⁷ ez az együttműködés azonban Hild csődbejutása miatt nem valósult meg.⁴⁸ Más városból hívott építési szakemberre, legyen az mérnök, építész vagy építőmester, a város igen rászorult, mivel csak egyetlen mérnök alkalmazása volt lehetséges. Az 1870-es évektől fellendülő építési konjunktúra több vállalkozót idevonzott, Dötzer Ferencet, fiát, Dötzer Lipótot, Benkó Károlyt és Pártos Gyulát Budapestről, Horváth Mihályt és Ádok Istvánt Szegedről, Dubecz Jánost Kecskemétre. Az építési kedvet több, sajnos ekkor csak papíron maradt terv jelezte: kisdédóvó, közkút, kaszárnya, dohánygyár, iskola, városi nyomda.⁴⁹ Az 1870-es években azonban ezek közül a tervek közül egy sem valósult meg, várost ráadásul jelentős adósság is terhelte, ami az építési kedvnek szárnyát szegte.⁵⁰ A Szent István-templom felépítése 1808-tól kezelt külön pénztáralap és rengeteg adomány által vált lehetővé.⁵¹ A városkép 1870-es évekbeli változását legnagyobbbrészt magántőkéből épült polgári házak eredményezték.

A fővároshoz történő felzárkózási igényhez egy másfajta igény is társult. Kiskunfélegyháza a különleges jogállású Kiskun kerület központja volt, a Jászkun kerület egyik központja. A rangját büszkén viselő mezővárost érzékenyen érintették az 1870-es évek közigazgatási változásai. Először 1872-ben a városok jogállásait változtatták meg. Az addigi szabad királyi városok és mezővárosok

⁴⁶ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1855. júl. 27. 286. jkv-i sz. 1869-ben azonban a közgyűlés így határozott: „A nagy vendégfogadó elpusztításával bizonyos hogy a piacz terének nagyobbítása eszközöltetnék, s a közlekedésnek szabadabb, és nyíltabb tér nyújtatnék, és kívánatos is volna, hogy ezen mindenki által osztott nézet telyesedésbe menjen, tekintve azonban jelen körülmények között a városi pénztár helyzetét, és azt, hogy az inség okozta bajok nehezítve tudják még most is az ily nagyobbyszerű költséget igénylő tervek kivitelében a legjobb szándékú törekvést, ezuttal tehát a beterjesztett javaslat kivihetőnek nem találhatván, a képviselőgyűlés azt boldogabb üdőre halasztani kívánja.” - BKML V. 142/a. Kgy. jkv. 1869. júl. 20. 43. jkv-i sz.

⁴⁷ KÖFALVINÉ ÓNODI 2010

⁴⁸ HALMOS Károly: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében, in: *Hild József építészete. Tanulmányok az építész születésének 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*, szerk. MARÓTY Katalin, Bp. Terc 2008, 155-192. – HALMOS Károly: Egy építész lakhelyei. Hild József építész és építőmester tárgyi környezete – fizetésektelensége tükrében, in: *Budapesti Negyed*, 63 (2009), 82-90.

⁴⁹ 1870-ben Halász Istvánnak 20 forintot fizetett a tanács egy laktanya tervrajzaiért. - BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1870. jún. 10. 261. jkv-i sz.

⁵⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 248–249.

⁵¹ KALMÁR József: „Uj templom”, in: *Félegyháza. Vegyes tartalmú hetilap*, 2. évf. 14. sz. 1874. ápr. 6. 1–2., 2. évf. 15. sz. 1874. ápr. 13. 1–2.; KÖFALVINÉ ÓNODI 2010

helyett törvényhatósági jogú, rendezett tanácsú városokat állapítottak meg. Kiskunfélegyháza rendezett tanácsú várossá vált. Az ennél is nagyobb autonómiát biztosító törvényhatósági jog elnyerését már 1874-ben kezdeményezte.⁵² A sajátos kiskun identitáshoz hozzátartozott a különállás iránti igény. Így amikor 1876-ban megszüntették a sajátos jogállású Jászkun kerületet, Kiskunfélegyháza Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye részeként rangjavesztettnek érezhette magát.

Az 1870-es években tehát a város helyzete kettős. Egyszerre érvényesült a modern polgári állam „már”-ja és a késő feudális kori szokásjog „még”-je.⁵³

A harmadik igény, vagy jobban mondva jelszó, ami a várost vezette, a haladás volt. Ezt hirdette a város első hírlapja, amely *Félegyháza* címmel jelent meg 1873-ban.⁵⁴ Az emberek jövőképe pozitív volt.⁵⁵ A város szó szerinti urai az 1870-es években a birtokos redemptusok voltak, akik nem hitték, hogy a parasztpolgári társadalmi rend valaha is felbomlik. Bár 1848 óta működött a városban a képviseleti rendszer, a képviselői helyeket a birtokos gazdák töltötték be. A végrehajtó testület, a városi tanács szintén ebből a társadalmi rétegből került ki. E rendszeren a virilizmus bevezetése eleinte kevésbé változtatott. Az 1870. évi XLII. tc. értelmében a városi képviselők felét a legtöbbet adózó polgárok adták, akik ebben a korszakban szintén birtokosok voltak. A virilisták közé csak a századforduló tájára kerültek a nagykereskedők és értelmiségiek. Így a virilizmus

⁵² Ebben az ügyben a hivatkozási alap IV. (Kun) László 1279. augusztus 10-én kelt kiváltságlevele volt. Mintha a városiak nem akarták volna észrevenni, hogy a törvény a törvényhatósági jog elnyerését modern polgári, a közoktatási, közegészségügyi és kulturális igényeket magas fokon kielégítő intézmények sorához kötötte. Pedig Kiskunfélegyházának ekkor nem volt még például kórháza sem, ezért nem gondolhatott például színház építésére. 1914 előtt mindössze egyetlen városnak sikerült rendezett tanácsú városból törvényhatósági jogú várossá válnia, Miskolcnak 1907-ben.

⁵³ Érvényesült ez a közigazgatásban is. - BÁNKINÉ 1995, 216. Bánkiné az 1860-as évekről jegyzi meg, hogy a szakigazgatás a már létező polgári törvények alapján működött, míg az egyes önkormányzatok igazgatása nagymértékben támaszkodott a már 1848 előtti jászkun statútumokra. Az 1871. évi. XVIII. tc. 23. §-a szerint a rendezett tanácsú városok helyi igényeik szerint saját maguk kezelték az építészeti rendőrséget. Ez a törvény egyszerre volt érvényben a Jászkun kerület 1865. évi. 2701. sz. szabályával, amely a „községek díszének előmozdítása” tárgyában íródott. BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1873. márc. 7. 35. jkv-i sz.

⁵⁴ „Ha a hírlapok létezésének célját s terjedelmét általánosságban tekintjük, minden habozás nélkül kimondhatjuk azt, miszerint a hírlapok a szellemi előrehaladottságának félreismerhetetlen jelei” - „A hírlapokról tekintettel a vidékiekre”, in: *Félegyháza. Vegyes tartalmú hetilap* 2. évf. 9. sz. 1874. márc. 1. 1-2. A lap nem tudott hosszabb távon életben maradni, majd csak a Holló Lajos alapította Félegyházi Hírlap, amely 1886-tól futott. Konkurencsei az 1895-től 1903-ig futó Félegyházi Híradó, az 1902-től futó Félegyházi Közlöny lettek.

⁵⁵ Ez a kép csak 1900 táján kezdett differenciálódni többek között az építészet és a változó városkép hatására. (Ezt a helyi sajtóban megjelenő kritikákban foghatjuk meg leginkább.) Differenciálódott a jövőkép a századfordulón fellépő agrármozgalmak hatására, a pénzügyi és kormányválságok miatt, majd az első világháború véget vetett minden lelkesedésnek.

bevezetése a polgárosodás további biztosítéka volt.⁵⁶ Az első biztosíték az 1745-ös redempció volt, amikor az alig két éve újjátelepült Félegyháza lakói Göncz Árpád szavaival élve „mérhetetlen áldozatok árán”⁵⁷ visszaszerezték középkori kiváltságaikat, mindenekelőtt szabadságjogaikat. A redempció differenciálta a lakosságot az önmegváltást vállalni tudó redemptusokra, az ugyanezt nem tudó irredemptusokra és a zsellérekre; közöttük lassan hatalmas vagyoni különbségek alakultak ki. A feudális kötöttségektől van mentesség a polgárosodás irányába vezetett,⁵⁸ azonban a 19. század első felében e társadalmi rend inkább a feudális rendszerhez konvergált. Modern polgári értékszemlélet csak később jelentkezett. A 19. század végén azonban már Félegyháza társadalmi is torlódó volt az ország más városaihoz hasonlóan. A birtokos redemptusok leszármazottai mellett értelmiségiek (ügyvédek, orvosok) és vállalkozók voltak a legnagyobb összegű adót fizetők.

II. 3. Az építőipar és szereplői. Építészek, építési vállalkozók és építtetők

Építőiparról Kiskunfélegyházán az 1870-es években nem igazán beszélhetünk. Az építési anyagokat (vályog, téglák) helyben állították elő, helyi használatra, a piac tehát korlátozott volt. Az iparszerű építőtevékenység legfontosabb alapeleme a téglák.⁵⁹ A városban egyetlen téglagyár működött, ezt a város alapította 1836-ban, azért, hogy az újtemplomi alapítványt a téglák eladásából származó bevétellel növeljék.⁶⁰ Évről évre tízezerszámmal égették az első- és másodosztályú téglát, s ezekről rendszeresen számadásokat készítettek. Az 1870-es években már közvetlenül a Szent István-templom számára égették a téglát. Miután azonban az építkezés olyan fázisba jutott, hogy több téglára nem volt szükség, a téglagyárral 1874-ben felhagytak,⁶¹ és a műhely eszközeit a város eladta.⁶² Téglára a lakosságnak egy-két kivételtől eltekintve nem volt szüksége. A város az 1870-es években tehát korlátozottan kapcsolódott be az országosan megélénkülő építőipar vérkeringésébe a Szent István-templom és néhány épület valószínűleg Pestről megrendelt stukkódíszzeivel.

Az építőipar fellendüléséhez szükséges feltételek (hatósági szabályozás, gazdasági helyzet, az építésben érdekelt mentalitása)⁶³ az 1870-es évekre részben már kialakultak, részben

⁵⁶ A virilizmust általában véve modern polgári intézmények tartjuk, s nem feudális maradványnak. KAJTÁR 1992, 72, idézi GYÁNI 2005a, 279-280.

⁵⁷ GÖNCZ ÁRPÁD: „Előszó”, in: *Jászkun redemptio. Emlékkönyv a jászkun redemptio 250. évfordulójára*, Kiskunhalas 1995, 5.

⁵⁸ MEZŐSI 1974

⁵⁹ SZOJKA 2003, 123

⁶⁰ KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 110

⁶¹ BKML V. 174/b. L 36 f 2 cs 20 sz 62

⁶² A téglagyár eszközök részletes listája is elkészült. - BKML V. 171/b. L 36 f 1 cs 7 sz 27

⁶³ SZOJKA 2003, 123

kialakulóban voltak. Így az évtized látványos fejlődést ígérhetett. Erre nézve biztosítéknak a budapesti építészeket tekintették.

Dötzer Ferenc a Szent István-templom terveinek elkészítésére kapott megbízást 1872-ben, azonban váratlanul csődbe ment, így a tervek Pártos Gyulához kerültek, aki csekély módosításokkal a templomot – Dötzer jelenlétében – felépítette és műszakilag 1877-ben átadta.⁶⁴ Pártos Gyula nevét leginkább a nemzeti építőművészet mesterével, Lechner Ödönnel közös irodája kapcsán ismerjük, de az 1870-es években, Lechner franciaországi tartózkodása alatt több önálló épületet tervezett.⁶⁵ Kérdéses, hogy Pártos változtatásai elegendőnek bizonyultak-e arra, hogy Dötzer korábbi tervei az ő neve alá kerülve jelenjenek meg az országos sajtóban.⁶⁶ Minden jel arra mutat, hogy a templomot Dötzer és Pártos közös művének kell tekintenünk, azonban a szerzőségi kérdésnek az építtető szempontjából tulajdonképpen nincs jelentősége, hiszen a város számára az építész az a szakember, akinek szaktudását saját épülésére fordíthatja. Az építész ittlétét a legtehetősebb polgárok kihasználhatták. Mint Kalmár József, aki a Szent István-templom egyik Dötzer által készített korai tervváltozatát – a méreteket redukálva – saját családi sírkápolnájaként felépíttette 1875-1876-ban. A Kalmár-kápolna helyének kijelölésébe, bár magánépületről volt szó, a közakarat is belejátszott. Az építtető család városfejlődés iránti fogékonyságát (egyben önreprezentációját is) szolgálta, hogy az épület a családi birtok helyett a városközpont déli részén épült fel. Kocsis Sándor személye és házépítésének ügye szintén arra világít rá, hogy voltak, akik saját építkezésükkel a várost kívánták szebbé, rendezettebbé, fejlődővé tenni. Kocsis nem azért kérte a Korona utca szabályozását és a nagyvendégfogadó lebontását, mert abból számára anyagi vagy másmilyen előnyei származtak volna, hanem mert házát rendezett, egyenes utcába képzelte el. Közéleti szerepvállalása a házával szemben lévő Korona Szálló felépítésében⁶⁷ arra mutat, hogy szívügyének tekintette a város fejlődését. (Ezért érdekes, hogy házát koronával ékített női fejek díszítik.⁶⁸) Közügy és magánügy tehát számos esetben egybeesett.

Iparszerű tevékenység az 1870-es években indult meg a városban. Szarvas András építkezése mutat rá azonban arra, hogy a téglaeépítkezéshez nem értettek a helybeliek: a ház már félkész állapotban életveszélyes volt a helytelen alapozás és falkötő vasak hiánya miatt. A házak többsége a korszakban hagyományos módon épült, vert fallal, amit kalákában vagy napszámban

⁶⁴ KÖFALVINÉ ÓNODI 2010

⁶⁵ Kecskeméten a Nemzeti Bank székháza 1874-1875-ből és a református templom bazársora 1877-ből.

⁶⁶ KÖFALVINÉ ÓNODI 2010, KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, KÖFALVINÉ ÓNODI 2012

⁶⁷ BKMÖL V. 171/a. Kgy. jkv. 1880. ápr. 4. 55/kgy. sz.

⁶⁸ Az utcát 1890-ben nevezték Korona utcára, a Korona Szálló után - FEKETE 1974, 108. A Korona Szálló névadását nem tudjuk visszakövetni. Az 1870-es években a régi vendégfogadót is említették Korona néven, ezért lehet, hogy Kocsis Sándor házára ezért kerültek a koronás női fejek. Ennek ellenkezője nem valószínű az ország számos Koronához címzett fogadóját nézve, bár ez is elképzelhető.

építették meg. A korszakban terjedőben volt a vályogvetés is, amely a 20. század közepéig a legelterjedtebb falazásmód maradt. A földfalazatú házaknál tartósabb kivitelt a vörös téglafalazatok biztosítottak, ebből azonban kevés épült. Emeletes házaknál gyakori eljárás volt, hogy a földszinti falakat téglából, a felmenő térelválasztókat vályogból építették.

A város megrendeléseit jól dokumentálják a minden esetben körültekintően megírt szerződések, elsősorban javításokra.⁶⁹ A Szent István-templom felépítése akkora terhet jelentett a városnak, hogy a következő önálló városi középületre, a Korona Szállóra 1886-ig kellett várni. 1887-től, Zámbo Géza polgármesterségétől mutatható ki egységes, nagyszabású városfejlesztési koncepció, amely azonban 1897-ben, Zámbo megbuktatása idején abbamaradt, és csak Szerlemhegyi Károly 1905-ös felfüggesztése után, Molnár Bélának köszönhetően lendült fel ismét.

II. 4. Kísérletek az építkezések rendszabályozására

A korszakban történtek meg az első kísérletek az építkezések rendszabályozására. A városban életbe lépő első építési rendszabályzatot⁷⁰ 1857. július 11-én tárgyalta a képviselőgyűlés. 1864-ben a helytartótanács rendelkezésére megszületett a város első⁷¹ építési szabályzata, jobban mondva szabályzattervezete, megalakult az első szépítő bizottmány. Ezt a bizottságot 1865-ben a Jászkun kerület újabb, immár speciálisan építészeti rendszabálya értelmében öt taggal újjáalakították. A Jászkun kerületek újabb építési szabályrendelete 1874-ben lépett érvénybe.⁷² Ugyanúgy rendelkezik az építési engedélyekről, a tűzvédelemről, mint elődje, azzal az újdonsággal, hogy a szépítő bizottmányt békéltető testületként kötelezi fellépésre akkor, ha az építkezés ellen a szomszéd kifogást emel. Érvényt szerezni azonban ennek is nehezen lehetett. Ahogy előfordult az is, hogy maguk a bizottsági tagok tekintettek el a szabályozástól.⁷³

⁶⁹ Jól mutatja ezt egy fontos feladat, a Sárospataki Boldogasszony-templom részleges felújítása, amelyet Dubecz Ferenc kecskeméti építőmester vállalt el. (Dubecz többek közt a kecskeméti református templom 1862-es sisakfelújítása és a Barátok templomának torony-újjáépítése kapcsán ismert. Ezek voltak félegyházi megbízatásának referenciái is.) BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1871. ápr. 2. 29. jkv-i sz. - BKML V. 142–143–171/b. L 36 f 1 cs 10 sz 5/a

⁷⁰ A Bach-korszakban a Jászkun kerület mezővárosait községgé nyilvánították és járásokba osztották őket. Bach menesztése után visszakapták eredeti ragjukat. A Jászkun kerület közigazgatásáról részletesen lásd BÁNKINÉ MOLNÁR 1995. (E munka nem tér ki bővebben az építkezéseket is felügyelő rendészetre, csak említi. - BÁNKINÉ MOLNÁR 1995, 103

⁷¹ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1864. nov. 17. 610. jkv-i sz.

⁷² BKML V. 174/b. L 36 f2 cs 19 sz 7 – BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. febr. 18. 66. jkv-i sz.

⁷³ A szépítő bizottmány elnöke, Molnár Imre 1875-ben tett jelentést arról, hogy bár építkezni csak a kerületek által előírt anyagokból lehetne, az előző évi rossz termés, az uralkodó pénzhiány miatt az emberek önerőből nem képesek a szabályrendeletnek eleget tenni, ezért kénytelen volt a szabálytalanságokat elnézni. BKML V. 174/b. L 36 f 2 cs 28 sz 18. A tanács ezért ideiglenesen megengedte a házak náddal való fedését. BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1875. máj. 4. 172.

Az építési és rendezési szabályrendeletek a város építészettörténetének elsőrendű forrásai. Nem lett volna azonban értelmük a városi mérnök és a szépítő bizottmányi tagok munkája nélkül.

Az építészekéhez hasonló, a városban megszerezhetetlen szaktudással rendelkező mérnökök az építészeknél is fontosabb szerepet játszottak a dualizmus kori városfejlődésben.⁷⁴ A városi mérnök egyik legfontosabb feladatát a Szépítő Bizottmány tagjaként végezte. A Szépítő Bizottmány a város önálló jogkörrel nem rendelkező tanácsadó testülete volt (tulajdonképp a közgyűlés egy bizottsága), amely közvetlenül a városi tanácsnak tett javaslatokat a városfejlesztést és telekrendezést illetően. A tanács, ha szükség volt rá, a városi képviselő-testület elé vitte a vitás ügyeket, de erre ritkán volt szükség, elegendő volt a tanács saját hatáskörben való intézkedése. A bizottmány jelentéseit a tanács szinte minden esetben szó szerint foglalta be határozatába.

A bizottság üléseiről jegyzőkönyveket vezetett, amelyeket negyedévenként köteles volt a tanácsnak bemutatni. (Sajnos ezek a jegyzőkönyvek nem maradtak az utókorra.) A bizottmány feladata mindenekelőtt az építési szabályok betartatása volt. Ezért a szépítő bizottmány építési hatóságként a város valamennyi építkezésénél igyekezett jelen lenni. A bizottmány arra törekedett, hogy a reformkori mezőváros településképet, ha nem is megváltoztassa, de előkészítse a változásra, megteremtse a modernizáció alapjait. A reformkori Kiskunfélegyháza ugyanis a központ néhány épületét leszámítva nem sokban különbözött a nála kevesebb lakossal bíró falvaktól.

II. 5. Lakóházépítészet

A Kossuth utca egyenessé tételét a lakóházak kezdték meg. A bizottmány szerepét a városfejlődésben négy építkezési ügy mutatja legélesebben. Zámbó Imre, Heinrich György, Szarvas András illetve Kocsis Sándor emeletes házai jelzik a historizmus megjelenésének első etapját. Ebből három, a Zámbó-, a Szarvas- és a Heinrich-féle ház a Kossuth utcán épült, a Kocsis-féle ház a város északi irányú főutcáján, a városháza vonalában.

Zámbó Imre szűrszabó mester 1866-ban épült, ma már csak rossz nyomdaminőségű, az épületet erős rövidülésben ábrázoló képeslapról⁷⁵ ismert háza az első emeletes magánház volt

jkv-i sz.

⁷⁴ Endre Andor nevét ki kell emelnünk, aki 1855-től kezdve teljesített Félegyháza határában vízlecsapolási és felmérési munkákat, sőt, magánmegbízásokat is. BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1871. febr. 10. 78. jkv-i sz. Endrét városi mérnökké 1866-ban választották meg. Majdnem első feladata volt a Vasút utca (a leendő Kossuth utca) helyszínrajzának elkészítése. Helyére 1871. május 14-én az orosházi Tóth (Ludrovai) István került. – BKML V. 171/a. Kgy. jkv. 1871. máj. 14. 39. jkv-i sz. Feladatait 1874-től Beretvás Sándor látta el. Kiskunfélegyháza belterületén a mérnök feladata volt a telkek felmérése, amely egyben rendezési céllal is készült. Ilyen céllal mérték fel még 1866-ban a Vásár (ma Kossuth) utcán Zámbó Imre telkét. BKML V. 143/b. L 35 f 1 cs 10 sz 72

⁷⁵ MÉSZÁROS (szerk.) 2009, 49 (54. kép)

Kiskunfélegyházán. (3. kép) A félköríves záródású ablakkal ellátott ház földszinti üzlethelyiségekkel, emeleti lakással (esetleg lakásokkal), félköríves szemöldökpárkányokkal a félköríves romantikus építészet szép emléke volt, amelynek analógiái Kecskemétről, Pestről ismertek.

Zámbó 1866 februárjában jelezte építési szándékát.⁷⁶ A telekrendezés után, a városhoz írt újabb kérvényében „tudvalevő nagyobb építkezéséhez” hatezer darab másodosztályú téglát kért hitelbe a Szent István-templom felépítésére félretett alapítványi téglából.⁷⁷ Háza követendő mintaként szolgált a Kossuth utca további épületei számára.

Heinrich György építési szándéka 1873 tavaszán fogalmazódhatott meg. A szépítő bizottmány március 18-án jelölte ki az építési vonalat.⁷⁸ Ez a ház azzal az L-alakban a telek Szent János téri és Kossuth utcai részén elnyúló, földszintes épülettel azonos, amelyet 1910-es lebontása előtt számos képeslap megörökített.⁷⁹

1874. április 30-án mutatták ki az építési vonalat,⁸⁰ Az építési munkálatokat 1874 őszén be is fejezhatték. A földszintes Heinrich-ház már az alföldi parasztpolgári építészet jellegzetes emléke. A házforma a 19. század első felében kialakult hagyományokat követte. Kossuth utcára néző homlokzatán 12 nyílásból négy szobaablak és három, ajtókkal is rendelkező bolthelyiség nyílt. A sarkon is ajtó nyílt, a Szent János térre pedig további öt nyílás nézett. A nyílásokat szegmensíves szemöldökpárkány zárta, az eresz alatti főpárkányon fogrova futott végig, amilyenhez hasonlót a Zámbó-házon és a későbbi Kalmár-kápolnán látni. Az egyszerű nyeregtetőt a saroktengelyben és a Kossuth utcai tengelyben is egy-egy oromzat élénkítette.

Szintén 1873-ig vezethető vissza Szarvas András építési ügye. (4. kép) 1873. március 11-én jelölte ki a bizottság a leendő épület a Deák Ferenc és Kossuth utcára néző építési vonalát.⁸¹ Szarvas

⁷⁶ A szépítő bizottmány két szabályozási vonalra tett javaslatot, az egyik az utcaterületből vett volna el, a másik Zámbó telkéből. A tanács először úgy határozott, hogy Zámbó telkéből sajátít ki a város, mert a Vásári nagy utca Zámbó telkénél volt a legszűkebb. BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. febr. 16. 70. jkv-i sz. Továbbá mert az utca másik oldalán, az ide torkoló Zrínyi utcából ide folyt a víz, az amúgy is szűkülő főutcán megnehezítve a közlekedést. Ezt összevetve Endre Andor térképével, megállapítható, hogy a Zámbó 1866-os építkezésével kapcsolatos írott források és a képeslapról ismert ház ugyanarra az épületre vonatkoznak. Később azonban mégiscsak Zámbónak kellett 5,25 négyszögöl területért fizetnie. BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. márc. 17. 110. jkv-i sz.

⁷⁷ BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. jún. 16. 213. jkv-i sz., BKML V. 143/a. Tan. Jkv. 1866. nov. 24. 453. jkv-i sz.

⁷⁸ A kaszárnya később a Szent János téri leányiskola volt, amely két utcára szoló telken feküdt a Heinrich-ház mellett. A *Félegyháza* című újságban megjelent hír 1874 januárjában arról számol be, hogy Heinrich egy várost szépítő, nagy házat akar építtetni: „Városunk szépül”, in: *Félegyháza. Vegyes tartalmú hetilap* 2. évf. 4. sz. 1874. jan. 25. 4.

⁷⁹ Kiskun Múzeum, Tört. dok. Ltsz. 2002.62.1. - MÉSZÁROS szerk. 2009, 25 (7-8. kép), 26 (9. kép), 188 (328. kép). A házat egykorú források is említik. SZENDREI (szerk.) 1894, 12. Újraközölve: IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 279

⁸⁰ BKML V. 174/a. Tan. Jkv. 1874. ápr. 30. 248. jkv-i sz.

⁸¹ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 11. 38. jkv-i sz.

a rendezéskor nem szerette volna, ha levágnak a telkéből, mert így Augner Ignác és Zámbó Imre házai eltakarták volna az ő házát. Azt javasolta ezért, hogy a telek keleti sarkához adjon hozzá a város két láb hosszú területet. Javaslatát a város elfogadta.⁸² Így 1874-ben a tömörszerű, egyemeletes épület már készen állhatott. A pilaszterekkel tagolt épület a reformkori klasszicizmust idézi, stiláris szempontból legközelebbi rokonai Cegléden lelhetők fel (Szabadság tér 2., 1870 körül; Veér-ház, Rákóczi út 23.). Síkszerű Kossuth utcai főhomlokzatát az egyenes záródású földszinti és emeleti ablakok (4+3+4 tengelyben) szinte összeérő egyenes, konzolos szemöldökpárkányai és az emeleti osztópárkány vízszintesen tagolják. A Heinrich-házhoz hasonlóan a főpárkány itt is feltűnő, sőt olyan magas, hogy annak képszékeben minden ablak tengelyében padlásablakokat lehetett nyitni. A Deák Ferenc utcai homlokzat szerényebb, 1+6+1 tengelyes, csak a két szélső tengelyt keretelik pilaszterek.

Alaprajzi tekintetben a Szarvas-ház teljesen új Kiskunfélegyháza építészetében. Szárazbejárós, csak személyi közlekedésre alkalmas kapuja a Kossuth utcáról nyílik s egy udvarba vezet, ahol a nyitott orsóterű lépcsőház félköríves alaprajzú toldalékként csatlakozik az L alakú épület déli udvari homlokzatához. Az udvarba a Deák Ferenc utca felől szegmensíves kocsibejáró is vezet. Az emeleten függőfolyosó nyújt átjárást a lakásokhoz, ami szintén új elem a város építészetében.

Labranics Ferenc és Kocsis Sándor 1873. január 21-én kérték a Kiskaszárnya (ma Korona) utca szabályozását, mert építkezni akartak.⁸³ Köztudomású volt, hogy az utcát akkor már 50 éve szabályoztatni szerették volna. A Kocsis-ház építési ügye kapcsán végre, mivel maguk az ott lakó háztulajdonosok kérték a szabályozást, a város elrendelte azt. Az ügy arra is rávilágít, hogy a nagyvendégfogadó bontásának szándéka még mindig napirenden volt. Amikor annak 1887-es bontásakor a Korona Szálló felépült, az építési vonalat városházához és Kocsis Sándor házához mérték.⁸⁴

Az építkezést 1874 őszére befejezték, szeptember 4-én a tanács bizonyítványt adott ki arról, hogy Kocsis Sándor emeletes, L-alaprajzú, kéttraktusos háza felépült.⁸⁵

A Kocsis-ház (5-6. kép) minden tekintetben nóvum volt. A kortársaknak nemcsak az

⁸² BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. márc. 18. 44. jkv-i sz. - Nem áll tehát az, amit Urbán Miklósné ír, miszerint a város elutasította Szarvas fellebbezését, aki Mayer Károllyal igazította ki a tervet. - URBÁNNÉ 2005, 40-41. Mayer Károly nevével levéltári kutatásaim során nem találkoztam.

⁸³ BKML V. 171/a. kgy. jkv. 1873. jan. 21. 18. jkv-i sz.

⁸⁴ BKML V. 175/b. I. 516/1885

⁸⁵ BKML V. 174/a. tan. Jkv. 1874. szept. 4. 473. jkv-i sz. - Urbánné feltételezte, hogy a házat két részletben építették fel, mivel a Kocsis-házat már 1871-ben említik. - URBÁNNÉ 2005, 27. Az 1871-es említés azonban a régi, az új építéskor lebontott házra vonatkozik, (amelyet látunk az 1861-es városképen is MÉSZÁROS szerk. 2009, 197, 345. sz. kép) ezért a feltevés nem helytálló.

üvegezett földszinti veranda, az emeleti nyitott folyosó tűnhetett fel, hanem az igen gazdagon díszített homlokzat is. A romantikus építészeti stílus elsősorban a felszabadult homlokzati ornamentikát tekintve különíthető el a kor más, történeti stílusokat alkalmazó irányzataitól és a mezővárosi klasszicizmustól. A szegmensíves záródású ablakok, az ablakokat tagoló pilaszterek, az ablakokat keretelő, pilasztereket díszítő és felülettákoló stukkódíszek a magyar romantikus építészet jellegzetes eszközei.⁸⁶ A pesti házakhoz képest azonban feltűnő, hogy a díszítés nem mondható mértéktartónak, kétfajta homlokzattákolás rendszer érvényeül egyszerre, s ez jól mutatja a mezővárosi építészet jellegzetességét, a túldíszítésre való igényt. A Kocsis-ház stiláris jegyei ugyanakkor egyfajta fáziskésésre mutatnak rá. Azok a stílusok, amelyekhez köthetők, más városokban, elsősorban Pesten már „kimentek a divatból”,⁸⁷ itt azonban 5-10 éves késéssel jelentek meg a klasszicizáló ízlés erős jelenléte (Szarvas-ház) mellett. A főhomlokzat emeleti parapetfalain látható stukkók a budapesti Gerster Károly tervezte szegedi Fekete-ház (1859) motívumaival mutatnak közvetlen egyezést. (7-8. kép) Kiskunfélegyháza lakóinak ízlése konzervatívabb volt, amit jól mutat majd a különféle szecessziós irányzatok igen késői megjelenése 1907 körül.

A Zámbo-, Szarvas- és Kocsis-féle házak emeleteikkel arra hívják fel a figyelmet, hogy a város építészetében minőségi változás következett be. (Bár az emeletes házak építésétől még ezt követően is általában idegenkedtek.)⁸⁸ Kevesen is engedhették meg maguknak a városban addig nem látott méretű házak építését, és az építőipar sem elégíthette ki maradéktalanul az igényeket. Ez a néhány ház azonban ettől kezdve hatott a városiak építészetéről való gondolkodására, két évtized múlva a Kossuth utca bérházai velük fognak versenyezni.

II. 6. A Szent István-templom

A város önreprezentációja a Szent István-templom építésével (9. kép) csatlakozott a korszak

⁸⁶ A Kocsis-házhoz hasonló emlékek elsősorban Pesten találhatók (Kecskeméti u. 1., Múzeum körút 21.). A ház műemléki jellegű épületként való nyilvántartásba vételekor ezért pesti épületek analógiájára 1860 körülre datálták, mint az műemléki tábláján ma is olvasható.

⁸⁷ Talán nem jogosulatlan lakóházak esetében divatokról beszélni, hiszen hozzájuk minden esetben státuszteremtési és reprezentációs szándék kapcsolódott. V. ö. TÖTSZEGI 2009. Tötszegi írja: „a tárgyaknak élete, jól kirajzolódó életútja van, amelynek vizsgálata a tárgyat létrehozó, megőrző, továbbadó, örökítő közösség értékrendjének, életstratégiáinak, magatartásformáinak, kapcsolathálóinak megismeréséhez visz közelebb.” (TÖTSZEGI 2009, 43). A „tárgyak” szó nemcsak behelyettesíthető az „épületekkel” szóval, de a posztmodern építészetelméletekkel (regionalizmus) kapcsolatban is tanulságokra hívja fel a figyelmet, mint arra Valkay Zoltán építész zentai építészettörténete a példa. VALKAY 2002.

⁸⁸ A város történetéről írt monográfiájában Szerellemhegyi Tivadar részletesen meg is indokolja, miért nem helyénvaló vidéki városban az emeletes ház építése. SZERELEMHEGYI 1882, 288

építészeti élvonalához. A Kossuth utca vonala nem véletlenül törik meg a Zrínyi és Damjanich utcák közös torkolatánál: a főtérről (Béke tér) így egyenes rálátás nyílik az 1873-1877 között épült kéttornyos homlokzatra, amely 65 méteres magasságával Kiskunfélegyháza máig legmagasabb épülete.

A templom építéstörténetét Kőfalviné Ónodi Márta kutatásai alapján részletesen ismerjük.⁸⁹ Egy új templom építésére már 1808 óta folytattak gyűjtést, 1846-ban tárgyalhattak azonban először építésszel, Hild Józseffel a tervek elkészítéséről. A tárgyalások – minden valószínűség szerint Hild leterheltsége miatt – az 1850-es években is folytak, amíg meg nem szakadtak, minden bizonnyal azért, mert Hild csődbe jutott 1856-ban.⁹⁰ ekkor az építkezést elhalasztották „boldogabb időkre”.⁹¹ 1872. március 15-én született végleges határozat a templom felépítéséről. Templomépítő bizottság alakult, amelynek tagjai 1872 tavaszán megállapodást kötöttek Dötzer Ferenc budapesti építőmesterrel, aki a megállapodásnak megfelelően szeptemberre el is készítette a templom vázlattervét, mégpedig két változatban.⁹² A két változat – egy egytornyú és egy kéttornyú – hibridjét fogadta el a közgyűlés, azaz az egyik terv kéttornyos homlokzatát és a másik terv oldalhomlokzatát egy új tervváltozatban egyesítették.⁹³ Sajnos egyik tervváltozat sem maradt az utókorra, azt azonban tudjuk, hogy Dötzer az épület koncepciójának kidolgozásakor a neoreneszánsz stílust tartotta legmegfelelőbbnek, s ezt részletesen indokolta is írta a városnak. A neogótikus stíluselemek kifaragása, megrendelése nagyon drága volt, Dötzer tudta, hogy ezt nem engedheti meg magának a város. Másfelől a stílus alkalmas volt a város önreprezentációja is.⁹⁴ Meg is kötötték a szerződést, miszerint az építkezést 1873-ban el kell kezdeni, 1873 nyarán azonban Dötzer váratlanul, csakúgy, mint korábban Hild, csődbe jutott. A templom tervei bár nem képezték a csődtömeg részét, azokat ki kellett váltani. Ekkor került a város látóterébe Pártos (akkor még Punczman) Gyula, aki vállalta a tervek kiváltását, és hogy a Dötzerrel kialkudott áron (142 000 forint) még az év szeptemberében megkezdje a templom építési munkálatait. (Korábban Dötzerrel párhuzamosan a város megbízta Benkó Károly építész is tervek elkészítésével, de helyette Dötzer terveit fogadták el. Benkó 1873 augusztusában – minden bizonnyal Dötzer csődjéről értesülve – azért megpróbálta elnyerni a

⁸⁹ KŐFALVINÉ ÓNODI 2010; Kőfalviné Ónodi 2011; Kőfalviné Ónodi 2012

⁹⁰ HALMOS Károly: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében, in: *Hild József építészete. Tanulmányok az építész születésének 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*, szerk. MARÓTY Katalin, Bp. Terc 2008, 155-192. – HALMOS Károly: Egy építész lakhelyei. Hild József építész és építőmester tárgyi környezete – fizetéseképtelensége tükrében, in: *Budapesti Negyed*, 63 (2009), 82-90.

⁹¹ KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 112-113

⁹² KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 114-115

⁹³ Uo.

⁹⁴ KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 116

megbízást, de a tervek „nem találkoztak a közízléssel”.⁹⁵ A kiviteli szerződést Pártossal 1873. szeptember 2-án kötötték meg. A terveket a Magyar Mérnök- és Építész Egylet részéről Weber Antal, Ybl Miklós és Ney Béla bíralták fölül.⁹⁶

Dötzer végig jelen volt az építkezésnél, viszont egy 1877-es cikk pusztán a kőművesmunkák vezetőjeként említi.⁹⁷ Kétségtelen, hogy Dötzer tervei alapján kezdték meg az építkezést, s hogy Pártos a terveken többször módosított. Módosítást eszközölt már a kiviteli szerződés megkötésekor, ekkor ugyanis vállalta, hogy saját költségén a négy evangélista szobrát állíttatja a templom attikájára. A tornyokat előbb kissé megmagasította, majd 1875-ben a tanács előzetes hozzájárulása nélkül rájuk ikerablakok helyett rózsablakokat épített.⁹⁸ A zárókövet ünnepély keretében 1876. október 8-án helyezték el a Csongrádról Kiskunfélegyházára áthelyezett állami tanítóképző ünnepélyes megnyitásával együtt.⁹⁹

A közvetlenül Pestről importált stílus a lakóházakéival ellentétben már nem fáziskésésben érkezett. A teljes szinkronitást az épületre irányuló országos sajtófigyelem mutatja.¹⁰⁰ A kortársak számára a neoreneszánsz stílus szinte magától értetődő volt: az a modern, liberális polgári szellemű haladás jelvénye volt. (Az utókor ezzel szemben inkább észreveszi, hogy bár a neoreneszánsz uralma erős volt, mégis kevés templom épült ebben a stílusban, például a budapesti Szent István-bazilika.)¹⁰¹ Liberális polgári haladásról talán nem beszélhetünk Kiskunfélegyháza esetében, modernizációról azonban igen. A templomot ugyanis az évezredes hagyománytól eltérően építették. Szentélye nem keletre néz, hanem északra, így a délre néző főhomlokzat a sugárirányban vezető Kossuth utcának rendelődik alá. Mindez egy majdnem teljesen katolikusok lakta, más tekintetben konzervatív ízlésű és szemléletű városban.

Az autonómiáját az utolsóig védő Jászkun kerületnek már volt egy reprezentatív épülete, a jászberényi templom, amely kifejezte a közigazgatásilag különálló, területileg azonban szétszórt kerület egységét.¹⁰² Amikor a Szent István-templom kéttornyos tervváltozatát fogadta el a közgyűlés, minden bizonnyal azért tette, mert érezte, hogy az új időkben a Kiskun kerületi székhelynek is szüksége van egy emblematisztikus épületre. Mire azonban az építkezést befejezték, a

⁹⁵ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 120

⁹⁶ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 121-122

⁹⁷ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 122

⁹⁸ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 124

⁹⁹ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 124

¹⁰⁰ [U. P.]: „A kis-kun-félegyházi róm. kath. új templom”, in: *Az Építési Ipar* 1. évf. 33. sz. 1877. aug. 19., 696-698. - *Az Építési Ipar* 1. évf. 37. sz. 1877. szept. 16., 775. - [á. r.]: „A félegyházi r. kath. templom”, in: *Vasárnapi Ujság* 24 (1877/37), 583. (kép: 1877/37, 581) - [Gizella]: „Úti napló”, in: *Pápai Lapok* 18. évf. 47. sz. 1891. nov. 22. 1.

¹⁰¹ SISA-WIEBENSON (szerk.) 1998, 213

¹⁰² MOJZER 1971, 20-22

Jászkun kerület, így a Kiskun kerület megszűnt, ezért a templom nem vált kerületi szimbólummá. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe betagozódó Kiskunfélegyháza új temploma már a vármegyét képviselte az 1896-os Országos Ezredéves Kiállításon.¹⁰³ Nemcsak a városnak épült hát, hanem a haladásnak is.¹⁰⁴

II. 7. A Kalmár-kápolna

A Szent István-templom építésével egy időben másik templomépület körvonalai is kibontakoztak. (10. kép) 1875. május 1-jén a volt Kiskun kerületi kapitány, Kalmár József (1801–1884)¹⁰⁵ és neje Fazekas Anna (1814–1909)¹⁰⁶ kértek építési engedélyt egy eredetileg külterületen építendő kápolna építésére. A város több polgára azonban igyekezett rábeszélteni az építtetőket, hogy a város központjában emeltessék fel a családi sírkápolnát.¹⁰⁷ A város közgyűlése május 4-én¹⁰⁸ örömmel hozzájárult ehhez, így kapta meg a család a Móra tér déli részén fekvő területet. Magánügyből (a kápolnát családi sírkápolnának szánták) így közügy vált. Kalmár azzal, hogy beleszólást engedett a család legreprezentatívabb építkezésébe (lakóházat nem építettek), olyan cívisnek bizonyult, aki a társadalmi haladás mellett tesz hitet. A templomhoz kapcsolódó alapítványok, s végül Kalmár Józsefné 1903-ban végrendelete, amelyben 1 200 000 koronás vagyonát a városra hagyta, azonban nem elsősorban a modernizációnak szólnak, hanem kegyességi cselekedetként értelmezendők, a kápolnát így a késő feudális kori mezővárosi polgári öntudat köbe formált emlékének tekinthetjük. (Érdemes megjegyezni, hogy az oltárképet Than Mór festette 1876-ban, aki a családdal közvetlen kapcsolatban állt.) Magánszemély akarata és közcél ily mértékű és egyébként meglehetősen ritka egybeesésének hátterében a majdnem kizárólag katolikus lakosságú város áll, hiszen a korabeli közvélemény szerint „*Alig van valami magasztosabb, szentebb és Isten előtt kedvesebb cselekmény, mint templomot építeni.*”¹⁰⁹

¹⁰³ BKMÖL V. 175/b. I. 351/1894, a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 87283/1894 sz. rendelete. Maguk a kiállított tervek elvesztek, ahogyan a templom szinte összes terve. A meglévő rajzokat közölte (KŐFALVINÉ ÓNODI 2010)

¹⁰⁴ A korabeliek szemében alighanem a tornyok száma volt a haladás legegyszerűbb, de legbeszédesebb fokmérője. Ez a szemlélet azonban igen messze áll az építészet művészetként való felfogásától. [U. P.]: „A kis-kun-félegyházi róm. kath. új templom”, in: *Az Építési Ipar* 1. évf. 33. sz. 1877. aug. 19., 696-698. - *Az Építési Ipar* 1. évf. 37. sz. 1877. szept. 16., 775.

¹⁰⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 551

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ BKMÖL V. 171/b. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai. Közigazgatási iratok. L 36 F 2 Cs 26 Sz 45

¹⁰⁸ BKMÖL V. 171/a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Kgy. jkv. 1875. máj. 4. 58. jegyzőkönyvi szám.

¹⁰⁹ HONTHY 1880, 3

Az egységes belső terű templomot nem keltették, egytornyos főhomlokzatát – a Kalmár család címerével – észak felé fordították. Észrevehető a Szent István-templom hatása, főképp az oldalhomlokzat háromtengelyes, vállpárkánnyal összekötött és pilaszterekkel tagolt kialakításában. Bár a helytörténetírás Pártos Gyulának tulajdonította az épületet,¹¹⁰ a tervező és kivitelező nevét valójában egyetlen korabeli forrás sem említi.¹¹¹ Az építtető Kalmár kapcsolata a Szent István-templommal több mint személyes: a templomépítő bizottság tagjaként többször vállalt kezdeményező szerepet, sőt, a templom 1808-ig visszamenő építési előzményeit meg is írta a sajtóban, adakozásra buzdítva híveket.¹¹² Tudjuk, hogy amikor a város megkereste Döttert a Szent István-templom megtervezésével 1872 áprilisában, Dötzer a megállapodásnak megfelelően szeptemberre két tervváltozattal készült el.¹¹³ Az egyik tervváltozat kéttornyos főhomlokzatot mutatott, a másik egytornyost. A közgyűlés végül úgy határozott, hogy a két változatból egy harmadikat hoznak létre: a kéttornyos változat homlokzatából és az egytornyos változat oldalhomlokzatából alkotott hibridet.¹¹⁴ Pártos változtatott Dötzer tervein, változtatásai azonban kizárólag a főhomlokzatot illették. Az oldalhomlokzat Dötzer rajzai szerint épülhetett meg. Így a közte és a Kalmár-kápolna oldalhomlokzata között fennálló hasonlóság arra mutat, hogy a kápolna építését Dötzerben kell keresnünk. Könnyen elképzelhető, hogy miután a város az egytornyos homlokzatot elvetette, az Kalmárhoz került. Semmi esetre sem meggyőző ugyanis, hogy Kalmár József egy ilyen szokatlanul nagy kápolnát birtoka közepén szándékozott volna emeltetni. Sajnos a Kalmár család hagyatékának pusztulása miatt csak elképzelni tudjuk, mi motiválhatta, és az eredeti tervek hiánya miatt e feltevést minden kétséget kizáróan igazolni nem tudjuk.

¹¹⁰ FEKETE 1994, 4

¹¹¹ A kápolna építési idejéből hetilap nem maradt az utókorra. A *Félegyháza és vidéke* című lap utolsó ismert példánya, amely a Kiskun Múzeumban található, 1875. április 4-én jelent meg, egy hónappal azelőtt, hogy Kalmár József a nyilvánosság elé állt volna a kápolna terveivel. Újság Félegyházán legközelebb 1879-ben jelent meg. 1880-ban, a Szent István-templom felavatása alkalmából megjelent füzetben bár említik a kápolnát, tervezőjét nem. HONTHY 1880, 5. Szerelemhegyi Tivadar nem sokkal a felavatás után, 1882-ben megjelent városmonográfiájában írta, hogy a Pártos Gyula tervei szerint kivitelezett Szent István-templommal egy időben épült a Kalmár-kápolna, arról azonban nem, hogy ki tervezte. SZERELMHEGYI 1882, 273. „*Gazdag és istenfélő család ájtatos alapítványának betetőzése ez a Szent-Háromság tiszteletére szentelve, mely az ájtatos családnak bőkezű rendelkezéséből külön családi pap által láttatik el.*” SZERELMHEGYI 1882, 273. Önmagának néhány oldallal előbb ellentmondva viszont azt jegyzi meg, hogy a kápolna közadakozásból épült. SZERELMHEGYI 1882, 271. Ehhez a forráshiányhoz jön hozzá az is, hogy a kápolnáról nem maradt fenn tervrajz, legkorábbi képi forrás róla Vesszősi József kiadásában 1901-ben megjelent képeslap.

¹¹² KALMÁR József: „Uj templom”, in: *Félegyháza. Vegyes tartalmú hetilap*, 2. évf. 14. sz. 1874. ápr. 6. 1–2., 2. évf. 15. sz. 1874. ápr. 13. 1–2.

¹¹³ KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 114–115

¹¹⁴ KŐFALVINÉ ÓNODI 2011, 115

II. 8. Kisebb városi középítkezések

1872-ben a város készült az ideiglenesen Csongrádon felállított tanítóképző átvételére.¹¹⁵ Az áthelyezésre 1876-ban került sor, az intézmény az 1809-ben épített algimnázium újonnan épített emeletén kapott helyet.¹¹⁶ (Önálló épületét csak 1902-ben kezdték el építeni.) Az emeletráépítés Pártos Gyula tervei szerint valósult meg, aki egyenes záródású, egyenes szemöldökpárkánnyal rendelkező ablakokkal tagolta az épület emeletét. Az egyszerűbb díszítés nyilván kompromisszum volt, hiszen a város a jelentős összegű tartozások miatt nem engedhette meg magának a díszítésben megmutatkozó fényűzést.

A szintén 1876-ban újraépített kántorlak (terv és kivitel: Horváth Mihály és Ádok István), a polgárházakhoz látszik igazodni. (11. kép) A magas homlokkal, a párkányban nyitott kerek padlásszellőzőkkel emlékeztet a korszakban egyre magasabb homlokfalal épülő polgárházak kiképzésére. Később már ez a ház adott mintát a környezetében álló újabb portáknak.¹¹⁷

III. A historizmus meggyökeresedése

A városiasodás az 1880-as években a város pénzügyi helyzete miatt nem folytatódott abban a lendületben, mint ahogy az előző évtized ígérte. A Korona Szálló 1886-os felépítését hosszas viták előzték meg, s több középítkezés terve bukott el. A szépítő bizottmány megszűnése után a rendezési feladatok a városi mérnök hatáskörére kerültek.¹¹⁸ 1884-ben készült el a város első saját hatáskörben készített építési szabályrendelete, amely 1886-ban nyomtatásban is megjelent, majd 1890-től újra és újraalkották.¹¹⁹ Zámbo Géza városfejlesztési koncepciója (kaszánya, 1889) a millennium idején teljessé vált ki (főgimnázium, tervezte Alpár Ignác, 1896)¹²⁰ más iskolatervek

¹¹⁵ KÖFALVINÉ ÓNODI 2011, 114

¹¹⁶ MEZŐSI Károly: Az algimnázium története 1809-1891, in: *A kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve fennállásának 150. évfordulója alkalmából*, Móra Ferenc Gimnázium, Kiskunfélegyháza 1960, 27-94.

¹¹⁷ Rögvest a vele átellenben lévő Szerellemhegyi-háznak, Bajcsy-Zsilinszky u. 2. A kántorlakot említi Fekete Beatrix. - KÁLLAINÉ VEREB (szerk.) 2011, 151. Ugyanitt olvasható, hogy az épület 1975-ben felújításon esett át.

¹¹⁸ Mihálovits Jenő 1880-tól 1903-ig töltötte a tisztséget, utóda Dóczy Pál lett.

¹¹⁹ BKML V. 188. Kiskunfélegyházi szabályrendeletek levéltári gyűjteménye

¹²⁰ A korai Alpár-irodalom egyáltalán nem is említi az épületet: MAGYAR Vilmos: *Az ismeretlen Alpár Ignác*, Bp., Stephaneum, 1929.; MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése II. rész. Út a hírnév felé (1882-1896)*, Bp. Stephaneum, 1933; MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése (III-IV. rész)*, Bp., Budapesti építőmesterek ipartestülete kiadása, 1935. A 2005-ös Alpár-évforduló alkalmából megjelent két kötet közül az egyik már említi 1894-re datálva az *Építő Ipar* 1925. febr. 1. 18. számára hivatkozva. HAJÓS-KUBINSZKY-VÁMOSSY 2005, 53. A másik kötet nem tud róla, ennek érdeme inkább a külföldi, elsősorban Romániába lévő emlékek felkutatása. – ROSCH Gábor: *Alpár Ignác építészete*, Enciklopédia Kiadó, Bp. 2005. Alpár maga 1916. január 26-án egy előadásában 124 általa tervezett épületet említett. Ezt a számot mindeddig nem tudta a kutatás kitölteni. – HAJÓS-KUBINSZKY-VÁMOSSY 2005, 40

elvetése után (leányiskola, tervvázlatok Czigler Győzőtől, 1893). Czigler tanítványa, Morbitzer Nándor a 20. század első évtizedeinek meghatározó építésze lett (városháza, 1909-1911, Vas Józseffel) lett 1905 után, Molnár Béla modern városvezetése.¹²¹ Molnár Béla polgármesterségének ideje már a historizmus záróakkordja.¹²²

Ami a magánszférában történt 1880 és 1914 között, szintén a város egészére nézve volt óriási a változás. A gyári homlokzati elemek tömeges elterjedése eltüntette a klasszicizmus korának emlékeit. Ujzászy János építőmesterként emeletes házak sorát építette (Feuer-ház, 1897-1899, Kiss Lajos-féle ház, 1899). Az ő munkásságától alig különbözött az építész végzettségű Ziegler Gézaé, aki a Hoffer család minden tagjának épített házat (Petőfi tér 3., Pázmány u. 6-8., Holló Lajos u. 23.). A közízlés tökéletesen magáévá tette a historizmusnak e kisvárosi változatát, amely a soros jellegű beépítéssel, a homlokzati motívumok kombinálásával kirajzolja Kiskunfélegyháza más városokétól eltérő karakterét.

III. 1. Középítkezések 1880–1907

III. 1. 1. A Korona Szálló

Új fogadó építése már az 1850-es évek óta napirenden volt, a város aggasztó pénzügyi helyzete miatt (ez az építészetben folytonossági hiányt is jelent) azonban a felépítésre csak az 1880-as években gondolhattak. Előbb a Szent István-templom kapcsán megismert Pártos Gyulát kérték fel vázlat-terv készítésére, (12. kép) utóbb azonban tervpályázatot hirdettek, amelyen Szentpály József szegedi építész nyerte el a megbízást a Korona Szálló épületére. (13. kép) 1886-ban felépült szálló előtti térről 1887-ben bontották le a régi vendégfogadó U-alaprajzú épületét.

III. 1. 2. Iskolaépületek

Az 1880-ban felszentelt Szent István-templomhoz 1885-ben felállított plébániának sokáig nem volt önálló plébániaépülete. A város erre a célra a templom mellett lévő kaszárnyaépületet szerette volna megszerezni, mivel azonban az állami tulajdonban volt, a városnak előbb a honvédelmi minisztériummal kellett tárgyalásba bocsátkoznia egy új kaszárnya (laktanya) építéséről.¹²³ A

¹²¹ Helyettes polgármesterként 1905-1909, megválasztott polgármesterként 1909-1915

¹²² Baráti kapcsolata Vas Józseffel és Morbitzer Nándorral egyszerre jelentettek biztosítékot a historizmuson túllépő modernizmusok városbéli megjelenésére és a városfejlődésre. A Constantinum leánynevelő-intézet, a városháza, villanytelep, megvalósulása köthető az ő nevéhez. Korai halála és a világháború akadályozta meg a kultúrpalota, vágóhíd, kórház létesítésében.

¹²³ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL) I.1.d. Acta parocciarum, Kiskunfélegyháza – Újplébánia, (a továbbiakban: I. 1. d. Kkfh-Új) 8. csomó (1886). Molnár István polgármester levele Schuster Constantin

kaszárnyát végül a Kossuth-utca végén, a vasútállomástól nem messze építették meg a Gregersen G. és fiai cég tervei szerint 1889-ben. A kaszárnya átadása után a telket a Szent István Plébánia kapta volna meg. Azonban az ügy irányt váltott Schusztér Constantín (1817–1899) váci megyés püspök adománya folytán. A püspök 1888-ban 40 000 forintos alapítványt tett egy a városban felépítendő leányiskola felépítésére.¹²⁴ A város részéről felmerült, hogy ezt az iskolát a régi kaszárnya helyére, a templom mellé kellene építeni. Bár ez keresztülhúzta Kiss Boldizsár plébános és Csima István újtemplomi kántor reményeit, hogy a templom közvetlen közelében fekvő lakást nyerjenek, a város javára erről a szándékukról lemondtak.¹²⁵ A város komolyan kezdett foglalkozni az építés ügyével, mivel azonban korszerű követelményeknek eleget tévő újonnan épült iskolája nem volt, mintaképeket kellett keresnie. Erre a célra a Szent István-temploméhoz hasonló titulusú, országos hírű eperjesi Stefánia (a forrásokban Stephaneum) leányiskolát¹²⁶ találták alkalmasnak, ezért 1890-ben elkérték az épület terveit.¹²⁷ Czigler Győzöt bízták meg a vázlattervek elkészítésével,¹²⁸ s ez arra mutat, hogy az eperjesi iskolát mégsem tették meg előképnek, mivel az építendő iskola helyiségeinek számát és beosztását (a tervezési programot) már 1889 októberére elkészítették.¹²⁹ Időközben, 1890-ben a város talán legtehetősebb polgára, Kalmár Józsefné (1814–1909) 50 000 forintot tett le, hogy a leányiskola megvalósulhasson.¹³⁰

Czigler 1891. július 20-án elkészített két tervváltozatot is,¹³¹ (14. kép) amelyek a végleges vázlatterv alapjául szolgáltak. Az építkezéstől azonban a város hirtelen elállt. Czigler városbéli közreműködése műszaki jellegűvé vált. 1892-ben az ő és Sigray Jakab szakvéleménye alapján végezték el a Szent István-templom javítási munkálatait. (Az épületet a talajsüllyedés miatt alá kellett falazni.)¹³² A templom javítása volt az első ismert műve Ujszászy János építőmesternek, akivel a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

A tervezett leányiskola helyén 1895-ben másik iskolaépület kivitelezését kezdték meg. Alpár

váci püspöknek, 1886. dec. 13.

¹²⁴ BKMÖL V. 175/b. I. 1456/1889

¹²⁵ VPKL I.1.d. Kkfh–Új, 11. csomó (1889), Kiss Boldizsár levele a váci püspöknek, 1889. nov. 10.

¹²⁶ Az iskola a 19. század elején már működött, és a város főutcájában volt. A Stefánia nevű intézményről közelebbit nem sikerült fellelnem. – „Eperjes”, in: *A Pallas Nagy Lexikona*, VI, Budapest 1894, 207. <<http://mek.niif.hu/00000/00060/html/032/pc003220.html>>

¹²⁷ VPKL I. 1. d. Kkfh–Új, 12. csomó (1890), Agócs János elismervénye az átvételről, 1890. szept. 28.

¹²⁸ VPKL I. 1. d. I. Kkfh–Új, 13. csomó (1891), Zámbo Géza levele a püspöknek, 1891. máj. 9.

¹²⁹ BKMÖL V. 175/b. I. 1456/1889

¹³⁰ Uo.

¹³¹ BKMÖL XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye. A jelenleg rendezetlen anyagra a továbbiakban nem hivatkozom, valamennyi említett tervrajz a Kiskunfélegyházi Részlegben található. Lábjegyzetben a tervrajzok adatait adtam meg.

¹³² BKMÖL V. 174/b. II. 1407/1888

Ignác 1895-ben kapta a megbízást az 1891-ben főgimnáziummá fejlesztett iskolaépület terveinek elkészítése. (15. kép) A város első kétemeletes épületét 1896 novemberében avatták fel. Alpár Ignác gimnáziumépületéről a helytörténeti irodalmat kivéve nem sok szó esett.¹³³ A megbízást tervpályázat útján kapta, s a tervek 1895-ben el is készültek, miután a gimnázium épületéről a város közgyűlése 1894. március 18-án döntött.¹³⁴ Építéstörténetéről a gimnázium fennállásának kétszázadik évfordulójára megjelent emlékkönyvben részletesen olvashatunk,¹³⁵ ezért itt csak a legfontosabb adatokat közöljük. Az alapozási munkálatok 1896. március 15-én kezdődtek meg, november 28-án már megtartották az avatási ünnepséget.¹³⁶ A csúcsíves keretelésű, félköríves záródású földszinti ablakok, a reneszánsz kváderezés, a klinkertéglás homlokzat, a középrizalitot díszítő timpanon és gyümölcsfüzérés stukkók a késői historizmus elemei. A sarok- és középrizalittal tagolt épület, (amelynek helyére még néhány évvel ezelőtt Czigler leányiskoláját szánták), a Kossuth utca egyik leghangsúlyosabb épülete. A Szent István-templom mellett a város első kétemeletes épülete cseppet sem törpül el. Nemcsak méretei emelik ki. A Kossuth utca szabályozási terve épp 1896-ban készült el, Bodola Lajos mérnök, műegyetemi tanár jóvoltából.¹³⁷ Bodola szakvéleményében ki is fejtette, hogy a gimnázium és Szent István-templom nézetbe hozása azért is indokolt, mert ha már törés van az utcavonalban, a sugárirányra való tekintettel nem szabad másik töréspontot is hagyni. „Aki a templom előtt, az út szélén állva, jobbra vagy balra néz, mindkét irányban egyeneset lát, és a nyugodt zavartalan kilátást még inkább elősegíti az, ha az új gymnasium épülete előtt legalább akkora szabad hely hagyatnék, hogy a gymnasium épületéből semmi se essék a szabályozott szakasz AB-vonalának megnyújtásába.”¹³⁸ A város központi teréről, a Sárlos Boldogasszony-templom előtti Béke térről nemcsak a Szent István-templomra, hanem a gimnáziumra is rá lehet látni.¹³⁹

¹³³ A korai Alpár-irodalom egyáltalán nem is említi: MAGYAR Vilmos: *Az ismeretlen Alpár Ignác*, Bp., Stephaneum, 1929.; MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése II. rész. Út a hírnév felé (1882-1896)*, Bp. Stephaneum, 1933; MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése* (III-IV. rész), Bp., Budapesti építőmesterek ipartestülete kiadása, 1935. A 2005-ös Alpár-évforduló alkalmából megjelent két kötet közül az egyik már említi 1894-re datálva az *Építő Ipar* 1925. febr. 1. 18-ra hivatkozva. HAJÓS–KUBINSZKY–VÁMOSSY 2005, 53. A másik kötet nem tud róla, ennek érdeme inkább a külföldi, elsősorban Romániába lévő emlékek felkutatása. – ROSCH Gábor: *Alpár Ignác építésze*, Enciklopédia Kiadó, Bp. 2005. Alpár maga 1916. január 26-án egy előadásában 124 általa tervezett épületet említett. Ezt a számot mindeddig nem tudta a kutatás kitölteni. – HAJÓS–KUBINSZKY–VÁMOSSY 2005, 40

¹³⁴ KÖFALVI – KÖFALVINÉ ÓNODI (szerk.) 2011, 40

¹³⁵ KÖFALVI – KÖFALVINÉ ÓNODI (szerk.) 2011, 40–49

¹³⁶ KÖFALVI – KÖFALVINÉ ÓNODI (szerk.) 2011, 42

¹³⁷ „A Kossuth utca szabályozási tervét”, in: *Félegyházi Híradó* 1896. febr. 2. 3.

¹³⁸ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, Bodola a polgármesternek, 1896. jan. 31.

¹³⁹ V. ö. WINKLER 1993, 47, 48. (A templom neve itt tévesen Szent Lászlóként szerepel.)

III. 2. A Kossuth utca fejlődésének további szakasza

A budapesti építészek munkássága feltehetően nagy hatást gyakorolt a terveket sok esetben kivitelezőként közvetlenül ismerő Ujszászy Jánosra, aki az 1890-es években sorra tervezte meg a legelőkelőbb helyen álló épületeket. Éppen ezért az ő hatása a mai városképre nagyobb, mint a Félegyházán eddig megfordult műépítészeké együttvéve: a Kossuth utca mai képének legmeghatározóbb épületeiben rendre közreműködött. Jóllehet korábban az emeletes házakat nem kedvelték a félegyháziak, („*a gazdálkodási viszonyok igen nélkülözhetővé, sőt kényelmetlenné teszik az emeletes házat*” – írta Szerelemhegyi Tivadar 1882-ben),¹⁴⁰ most egyszerre, aki tehet, emeletet épített. Nem is akármilyet, az egymással versengő homlokzatok 1900-ig rövid idő alatt átformálták a Kossuth utca képét. Nemcsak átformálták, teljesen ki is egyenesítették.¹⁴¹

III. 2. 1. A Kossuth utca szabályozása

A város megbízásából Bodola Lajos műegyetemi tanár készítette el az utca szabályozási tervét, a kész tervet 1896. február 23-án küldte meg.¹⁴² A Kossuth utca déli vonalán lévő telkek, a Horváth-, Frank Ignác-, Szabó Imre- (a Zámbó Imre-ház új tulajdonosa) és Szarvas András-féle telkek a Kossuth utcán hosszú utcafronttal bírtak, befelé azonban keskenyedtek, ezért célszerűbb volt a tervet úgy elkészíteni, hogy az utca északi oldalának befelé szélesedő telkeinek utcafronti részét javasolják kisajátításra.¹⁴³ Az utcavonalat a vasúti indóháztól Bindfeld Lajos nyugati teleksarkáig (a Kossuth és Wesselényi utcák sarkán) húzott egyenes vonallal állapította meg. E ponttól a régi városháza délkeleti sarkáig húzott egyenes vonal képezte a tervezet másik szakaszát. Így az északi utcavonal egyértelmű kijelölése után a délit egyszerű volt meghatározni a 28 méteres távolságra húzott párhuzamossal. A tervet a közgyűlés apró változtatással fogadta el: mivel a Szent János térre néző Heinrich-féle ház előtt piac volt, a vonalat a Heinrich-ház vonalában jelölte ki, erre a piactérre ugyanis a városnak szüksége volt.¹⁴⁴

A Kossuth utca szabályozási vonala, miután azt Bodola Lajos megállapította, elvileg nem lehetett volna vitatéma. A gyakorlat azonban nem ez volt. 1901-ben Nagy Gyuláné Kossuth és Kazinczy utca sarkán álló épületének javításakor tértek el tőle.¹⁴⁵ 1910-ben a Heinrich-házat

¹⁴⁰ SZERELÉMHEGYI 1882, 288

¹⁴¹ FEKETE János: „Főutcánk”, in: FKözl. 1992. május 8, 5.

¹⁴² BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 2012/ki. 1896. sz.

¹⁴³ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 1617/ki. 1896. sz.

¹⁴⁴ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 2604/ki. 1896. sz.

¹⁴⁵ Mindössze egyetlen róla készült fotó dokumentálja az épületet, egykorú képeslapokon kevésbé látszik. - BKML XV. 5. Kiskunfélegyházi Részleg fotó- és képeslapgyűjteménye. Özv. Nagy Gyuláné 1901-ben kért átalakítás iránt engedélyt. A bemutatott terv szerint a Kazinczy utcai sarkon terveztek átalakításokat. Mivel az építkezés „ideiglenes”

lebontó és saját emeletes székházát felépíteni szándékozó Közgazdasági Takarékpénztár igazgatósága a tanácsi határozat ellenében ragaszkodott a Bodola-féle vonalhoz, emeletes házukat mindenképpen a Heinrich-ház vonalán akarták felépíteni.¹⁴⁶ A város itt maga akart eltérni a vonaltól, mert a Kossuth utca torkolatánál, az éppen épülő új városháza miatt nem tartotta szerencsésnek a kiszélesedést. Az utca nyugatabbra eső részein azonban nem volt probléma. Az 1910-ben épült Bányai Mór-féle ház az utolsó nagyobb szabálytalan szögletet szüntette meg az Attila utca sarkán.¹⁴⁷

A Bodola-féle szabályozási vonal elsőként a Feuer-ház építésénél játszott szerepet, amelynek építéstörténete olyannyira nem független a Bodola-féle tervtől, hogy az építtetőknak meg kellett várniuk a tervet, s csak ezután foghattak hozzá – három év késéssel – az építkezéshez az addigra már felépült gimnáziumtól keletre.¹⁴⁸

III. 2. 2. A Feuer-ház

Bindfeld Lajos és Feuer Lajos a mai Wesselényi és Damjanich utca közötti, főutcára szülő telket még 1894-ben vásárolták meg nem kevés összegért, 12 000 koronáért.¹⁴⁹ A telken azonnal építkezni akartak, az építési vonal (a sarokpontok) kijelölésében azonban a tanáccsal összekülönböztek.¹⁵⁰ A fellebbezés utáni ítéletben végül megnyugodtak, és elfogadták az időközben februárban elkészült Bodola-féle szabályozási vonalat.¹⁵¹

A régóta várt építkezés 1897 tavaszán kezdődött meg. Március 3-án elkészültek Ujszászy János tervei. Az építési engedélyhez március 9-én egy öttengelyes épület pince-, földszinti- és emeletei alaprajzból, keresztmetszetből, homlokzati rajzból és térrajzból álló tervsorozatát csatoltak.¹⁵² Az építkezés áprilisban megkezdődött, az egyemeletes ház november 10-én teljesen készen volt, a lakhatási engedélyt ugyanis ekkor adták ki rá.¹⁵³ Az épületnek ekkor még csak a fele

volt, azaz remélni lehetett, hogy újabb tervek szerint folytatódni fog, Nagy Gyuláné ideiglenesen 1901. augusztus 14-én úgy kapott engedélyt, hogy a Bodola-féle vonalat nem tartották be, pedig a telket rendezték, 6,12 négyzetmétert csatoltak hozzá. – BKML V. 175/b. I. 2988/1901

¹⁴⁶ BKMÖL V. 175/b. 4230/1910; BKMÖL V. 175/b. 1466/1910; BKMÖL V. 175/b. 1789/1910;

¹⁴⁷ BKML V. 175/b. I. 3752/1908. V. ö. Stark János által készített várostérképről, 1898.

¹⁴⁸ A helyismereti irodalomban téves találgatások jelentek meg az épület építési idejét és a források vélt hiányát illetően. – URBÁNNÉ 2005, 18

¹⁴⁹ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 2032/kb. 1896. alisp. sz.

¹⁵⁰ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 999/ki. 1896. sz.

¹⁵¹ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 2032/kb. 1896. alisp. sz.

¹⁵² BKML V. 175/b. I. 2738/1894. Mind pausz, tus, Ujszászy János bélyegzőjével. Pincealaprajz: 30,5x39 cm; földszinti alaprajz: 32x38 cm; emeleti alaprajz: 31,5x38 cm; keresztmetszet: 39x31 cm; homlokzat: 32,5x38 cm; helyszínrajz: 44x35,5 cm.

¹⁵³ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 11061/ki. 1897. sz.

készült el. 1898. július 7-én Feuer (immár Bindfeld nélkül) újabb építési kérelmet adott be,¹⁵⁴ ezúttal a telek másik részére, a Kossuth és Wesselényi utcák sarkára szülő szintén öttengelyes épület tervével, amely a már felépült másik ház terveinek tükrözésével készült. (Stark János 1898-ban készített várostérképe éppen félkész állapotban vette fel a házat.)¹⁵⁵ A második építési szakasz tervsorozatát egy alapozási, földszinti, emeleti alaprajz, egy keresztmetszet és egy homlokzati rajz alkotja.¹⁵⁶ Ez a házrész is hamar felépült, a lakhatási engedélyt már 1899. február 23-án megadták.¹⁵⁷

Az új házat (16. kép) az építtetők kimondottan bérlakásoknak építtették.¹⁵⁸ Ujszászy János a Feuer-házzal megalkotta első önálló, a városképet nagyban meghatározó épületét, két traktussal, borított vasgerendás mennyezettel, az udvarban függőfolyosóval. A homlokzat az eredeti állapotot tükrözi.¹⁵⁹ Nagy hatást gyakorolt Ujszászyra a Korona Szálló városháza melletti tömbje, Szentpály mértéktartó tagolását azonban nem innen vette. A homlokzaton számos tengelyt alkotó díszítés mutatja a parasztpolgári rétegek ízlését.

III. 2. 3. A Kiss Lajos-féle ház

Ujszászy nemcsak tervezőként, hanem kivitelezőként egyaránt felelős volt Kiss Lajos temetkezési vállalkozó Kossuth u. 6. szám alatti házáért.¹⁶⁰ Kiss Lajos (1850 k.–1924)¹⁶¹ sírkőfaragó vállalkozó háza hat hónap alatt felépült, a lakhatási engedélyt már november 30-án meg is kapta.¹⁶²

Az építési kérelmet 1899. március 21-én adta be 12 tervrajz kíséretében, amelyek közül ma már csak 7 van meg.¹⁶³ A terveket Ujszászy már 1899. január 29-re elkészítette. Történt azonban

¹⁵⁴ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 6433/ki. 1898. sz.

¹⁵⁵ Ezzel szemben némi kétséget támasztanak a korabeli képes levelezőlapok. Egy Feuer Illés nyomdájában 1900 körül kiadott lap (Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, Klap/Kiskunfélegyháza 1945 előtti), amely a főgimnáziumot, a régi városházát, a Szent István-templomot és a Feuer-házat ábrázolja, különböző időkben készült képekből áll. A gimnáziumot még a Feuer-ház megörökítése előtt örökítette meg a rajzoló, de e meglehetősen pontatlan rajz szerint előbb a ház Wesselényi utcai öt tengelye állt. Mivel a telken minden kétséget kizáróan nem állt korábban ház, főképp emeletes nem, a képeslap forrásértékét megkérdőjelezhetjük.

¹⁵⁶ BKML V. 175/b. I. 2738/1894. Mind pausz, tus, Ujszászy János, 1898. május 28. Alapozási és pincealaprajz: 52x40 cm; földszinti alaprajz: 56x45,5 cm; emeleti alaprajz: 56x44 cm; keresztmetszet: 32x30 cm; homlokzat: 37x47 cm.

¹⁵⁷ BKML V. 175/b. I. 2738/1894, 227/ki. 1899. sz.

¹⁵⁸ Erre mutatnak a lapokban megjelent hirdetések: *Félegyházi Híradó* 1899. jún. 4. 5. [u.ez: jún. 11. 5.; júl. 9. 4.; okt. 22. 5.]

¹⁵⁹ Egykorú képeslapok: MÉSZÁROS (szerk.) 2009, 51-55 (59-66. sz. képek)

¹⁶⁰ URBÁNNÉ 2005, 26

¹⁶¹ Fekete János említi a család síremlékét – FEKETE 2004

¹⁶² BKML V. 175/b. I. 1188/1899, 12693/ki. 1899. sz.

¹⁶³ BKML V. 175/b. I. 1188/1899, tus, pausz, Ujszászy János, 1899. telekrajz: 36,5x29 cm; pincealaprajz: 44x45,5 cm;

módosítás: februárban a lépcsőház orsóterét megszüntette. Az építési engedélyt csak soká, május 5-én kapta meg.¹⁶⁴ (17. kép)

Feltehetően az építtető kívánságára Ujszászy megpróbált túltenni saját korábbi művén, a Feuer-házon, amikor nemcsak emeletet tervezett, hanem a padlásszintből elérhető, ablakokkal ellátott oromzatokat helyezett az épületre, egyet a sarokra, egyet pedig a Kossuth utcai homlokzat középtengelyébe. A két kiemelt tengelyt (a sarok- és a középtengelyt) erkéllyel is kiemelte a tervező, az emeleti ablakokat félköríves és háromszögletű timpanonokkal tette változatossá. A földszint ugyanúgy rusztikázott, mint a Feuer-házon, az itteni üzlethelyiségek azonban félköríves kirakatokat kaptak. Az emelet szintén klinkertéglás, de Ujszászy a sárga-vörös téglából geometrikus mintázatot alakított ki a falfelületből. Az oromzatok leginkább a német reneszánsz emlékekre emlékeztetnek. Az épület ornamentikájában más historizáló elemek is felbukkannak (férfifejek a kovácsoltvas erkélyeket tartó konzolokon, az emeleket elválasztó övpárkány görögös futókutya-dísz). Ugyanakkor az épület díszes kiképzése csak felületi játék. Az épületről ma hiányzik a saroktengely erkélyének mindkét gyámköve, az erkély azonban nélkülük is megáll, nincs szükséges tehát valódi alátámasztásra. A földszintet díszítő kváderezést pedig úgy alakították ki, hogy a téglákat megaragták. Az emeleti homlokfal teljesen klinker-téglával épült, erre vakolatból tették rá a vékony, volutás ablakkeretelő sávokat.

Ujszászy szépen alkalmazkodott a telekviszonyhoz. A Korond és Kossuth utca sarkán álló épület alaprajzában a sarokrízalit kiképzése, kialakítása egyezik a Feuer-házéval. A Szarvas András-féle házhoz hasonlóan a ház bejárata a Kossuth utcai középtengelyből nyílik, új azonban a térszervezés itt kezdődő folytatása. A bejárattal szemben lépcsőház van, ami az udvarra T-alakban kiugrik. Az emeleten a Feuer-házhoz hasonlóan szintén függőfolyosókon lehet közlekedni a külön bejárattal rendelkező lakások felé. A Kossuth utcára két traktus szól.

III. 2. 4. A Molnár Imre-féle ház

A Kossuth utca déli oldalának másik meghatározó építkezése a Kiss Lajos házatól egy háznyira álló, ifj. Molnár Imre által építtetett emeletes ház (Kossuth u. 10., 18. kép).¹⁶⁵ A Feuer-házhoz hasonlóan ez is két részletben épült fel a Kossuth és Hunyadi utcák sarkán. Molnár Imre 1899. május 10-én adta be építési engedély iránti kérelmét (sajnos az ehhez tartozó tervek nincsenek meg). A háznak azonban csak egy részét kezdte el építtetni, a középtengelyben álló kaputól keletre

földszinti alaprajz: 53,5 x 44 cm; emeleti alaprajz: 54x46 cm; keresztmetszet: 41,5 x 52 cm; homlokzat: 41x59 cm; lépcsőház módosított alaprajza: 22x32 cm.

¹⁶⁴ BKML V. 175/b. I. 1188/1899, 3462/ki. 1899. sz.

¹⁶⁵ A helyismereti irodalom többször említette: SZALAY 1910, 393; FEKETE 1974, 28; BÁNKINÉ MOLNÁR (szerk.) 1999, 244-245; FEKETE 2001, 44; URBÁNNÉ 2005, 33; MÁTYUS 2007, 45

eső 22,7 m széles Kossuth utcai részt.¹⁶⁶ A telekrendezés során az utcaterületből átengedett 134 négyzetméterért 938 ft-ot fizetett a városi rendezési alapba, az építési vonalat a Szarvas András- és Holló József-féle házak vonalában állapították meg. Az építési engedély július 15-én kelt. A további épületrész építésére szeptember 20-án kért engedélyt.¹⁶⁷ Az építkezés során a keleti traktusok így előrehaladottabb állapotban voltak.¹⁶⁸ Áprilisban ez a házrész gond nélkül felépült, Hegedűs Imre rendőrkapitány megvizsgálta és a lakhatási engedélyt kiadhatónak vélte.¹⁶⁹ Az újabb házfél október 14-én volt beköltözhető állapotban, de a telek udvarán épített melléképületek elkészülte után Molnár az épületet csak 1901 tavaszán vehette teljesen birtokába.¹⁷⁰

Molnár háza technikai szempontból igényesebb, mint a többi építkezés. A ház téglából épült, amelyet a kváderek kialakítása érdekében megfaragtak.

A kivitelező Danszky Mihály volt, ezért feltehető, hogy a ház terveit is ő készítette. (Ujszászy épületein nem bukkannak fel olyan elemek, mint itt.) A földszint kváderezett, az ablakok félkörívesek, zárókövükben stukkó szakállas fejjel. A középrizalitot korintoszi fejezetű félpillérek is díszítik, amelyek a bejárat ajtót fogják közre, az emeleten ezek kariatidában folytatódnak. Az emeleti falazat hálózatos mintájú, sárga-vörös klinkertéglás kiképzést kapott. (Mint a Kiss Lajos-féle ház.) Az ablakok változatos, hullámos és egyenes záródású szemöldökpárkányokat kaptak, amelyek különböző eredetűek, és összességében nem keltik szerves kompozíció hatását, mintha csak mintakönyvekből válogatták volna őket össze. A stukkódíszek különben valóban applikációk az ablakkeretelő vakolatsávokkal együtt: a téglafalú homlokzat alattuk ugyanúgy megvan, mint ez a ma erősen omladozó épületen szabad szemmel látható. Az ereszt alatt széles növényornamentikás fríz fut végig.¹⁷¹ Az alaprajzot tervrajzok híján nem ismerjük, de nagyfokú hasonlóságot mutat a

¹⁶⁶ BKML V. 175/b. I. 1921/1899, 5336/ki. 1899. sz.

¹⁶⁷ BKML V. 175/b. I. 1921/1899, 10017/ki. 1899. sz.

¹⁶⁸ Erre következtethetünk abból, hogy a kivitelező Danszky Mihály építőmester alkalmazottai, Gál János és László József kőművesek 1900. március 9-én jegyzőkönyvben rögzítették észrevételüket, miszerint a keleti homlokfalba, a földszinti ablakok fölé már februárban beépített sínek (minden bizonnyal vasgerendákról van szó) balesetveszélyek. Eredetileg a földszint ablakait téglából teljes félkörívvel 50 cm szélességben építették, Danszky azonban arra utasította őket, hogy faragják ezt le az ablaknyílások szélességéig. Így azonban félő volt, hogy a megvékonyított szerkezet nem bírja el a vaselem súlyát. BKML V. 175/b. I. 1921/1899, 2520/ki. 1900. sz.

¹⁶⁹ BKML V. 175/b. I. 1921/1899, 12580/ki. 1899. sz.

¹⁷⁰ BKML V. 175/b. I. 1921/1899, 2168/ki. 1901. sz.

¹⁷¹ A Kossuth utcai homlokzat mai állapota azonban meg sem közelíti az eredeti állapotot: a középrizalitot torony és a torony mellett épített attikán kiülő timpanonos elemek valamint obeliszek díszítették. A házra zsúfolt valamennyi dísz azonban még ezzel a második világháború során elpusztult résszel sem írtuk le: a mindössze két ablaktengellyel rendelkező Hunyadi utcai homlokzat barokkosan kiképzett oromfalát obeliszek és egy szoborfigura ékítette.¹⁷¹ A mai meg sem közelíti az egykori állapotot: a szóban forgó oromzatot merész ívek, műköből készült vagy faragott köelemek, vázák, obeliszek, kagylódísz, cseppminták, váltakozó szélességű kvádereket utánzó díszítéssel ellátott pilaszterek a

Kiss Lajos-féle házával, a Molnár-ház azonban teljesen T-alaprajzú, két traktusos épület.

III. 2. 5. A Kossuth utca további kiépülése 1914-ig

A Kossuth utca városközponti részének több más épületéről a kutatás jelenlegi állása szerint nem rendelkezünk bővebb információval. A már áttekintett, újonnan épült házak mellett több épületet csak képeslapról ismerünk. A Kiss Lajos-féle házzal átellenben, a Korond utca sarkán állt a Kiskunfélegyházi Népbank székháza, amely 1900 körül még polgárlakás volt. Szárazbejárós kapuja mellé 2+4+3 ablak került, egymástól korintoszi fejezetű pilaszterekkel elválasztva, alternáló (egyenes és félköríves) szemöldökpárkányokkal. Ez az alternálás nem volt szabályos, keletről nézve a kaput két egyenes, két félköríves, három egyenes, egy félköríves és egy egyenes záródású ablak szemöldökpárkánya követte. A Korond utcai homlokzatból csak három tengelyt ismerünk képeslapról,¹⁷² eszerint a sarokra egy egyenes záródású szemöldök esett, ezt tovább félkörívesek követték. Az épületet lebontották, helyén emeletes társasház épült.

1910-ig új magánház nem épült a Kossuth utcán, akkor viszont rohamléptekben: szecessziós stílusban átépítették a Zámbo Imre-féle házat, a Szűcs Imre-féle házat (ekkor tulajdonosa Propper Miksa), 1910-ben a Heinrich-ház helyén felépült a Közgazdasági Takarékpénztár Karvaly Gyula tervezte tömbje, felépült Bányai Mór ügyvéd háza, Vas József (1866-1910) és Morbitzer Nándor tervei szerint. Mindezek eltörpültek azonban a Kossuth utca legnagyobb építkezése mellett. Vas József tervei szerint 1909 augusztusában épülni kezdett a Kazinczy utca sarkán a monumentális új városháza, egyelőre a régi városháza mellett, annak megtartása szándékával.

A Kossuth utca új képét a vasúttól a központig vezető allé (fasor) kialakítása tette véglegessé. A járda melletti allé kialakításának ötlete 1882-ben merült fel. 1908-ban az akkor már közvilágítással ellátott utcán a juharfák közeibe akácokat ültettek. A mai platánsort 1911 tavaszán kezdték el telepíteni, temesvári mintára.¹⁷³

Hunyadi utcai homlokzat középtengélye szimmetrikus kiosztásban kerültek fel. Emellett az oromzatot is geometrikus mintát rajzoló klinkertégla borította.

¹⁷² Országos Széchenyi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 1945 előtti kiskunfélegyházi képeslapok

¹⁷³ FEKETE János: „Allé”, in: *Félegyházi Közlöny* 1. évf. 5. sz. 1992. jún. 5. 6.

IV. Utószó a historizmus záróakkordjáról

Néhány szót szükséges ejteni a historizmus és a város építészetének további alakulásáról. Az 1900 és 1914 közötti bő évtized nem volt gazdag középítkezésekben. (Baumgarten Sándor: tanítóképző, 1902-1904, Vas József: Constantinum leánynevelő-intézet, 1907-1908, Vas József – Morbitzer Nándor: városháza, 1909-1911, Morbitzer Nándor: Sarlós Boldogasszony-templom átépítése, 1904-1905). Rengeteg építészeti terv nem valósult meg (Morbitzer: elemi iskola, 1904, kultúrpalota, 1911, plébánia, vágóhíd; Hübner Jenő: kórház, 1912).

A lakóházépítészetben az 1890-es évektől városszerte gyorsan terjedtek el az előre gyártott stukkódíszek, timpanonok, kartusok, füzérek és bőségszaruk. (19-20. kép) Egyes motívumok több városbéli épületen bukkannak föl. Ez a fajta motívumterjedés majd a szecessziós kerámiadíszek elterjedésével lesz igazán látványos az 1905-ben Mailáth Józseffel társult Ujszászy Jánosnak köszönhetően. A szecesszió a lakóházépítészetben és a középítkezéseken egyaránt 1907-ben honosodott meg. Ez egyfelől a városiak konzervativizmusára utal, másfelől a modernitás újabb lendületére, amely 1907-től Molnár Béla helyettes polgármester koncepciózus városvezetésének köszönhető. Molnár időszaka önálló fejezet Kiskunfélegyháza építészetében, amelynek összefoglalása további kutatások feladata.

Hivatkozások

Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML)

BKML V. 142. Kiskunfélegyháza város képviselőtestületének iratai (1848-1871)

- a. Jegyzőkönyvek (1848-1871)
- b. Iratok (1848-1871)

BKML V. 143. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai (1848-1872)

- a. Tanácsülési jegyzőkönyvek (1848-1871)
- b. Közigazgatási iratok (1848-1871)

BKML V. 171. Kiskunfélegyháza város képviselőtestületének iratai. (1872-1950)

- a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1872-1943)

BKML V. 174. Kiskunfélegyháza város tanácsának iratai (1872-1950)

- a. Tanácsülési jegyzőkönyvek (1872-1950)
- b. Közigazgatási iratok (1883-1893)

BKML V. 175. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1872–1948)

- b. Közigazgatási iratok (1872–1944)

BKML V. 188. Kiskunfélegyháza Város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (1878–1940)

BKML XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye (a Kiskunfélegyházi Részlegben)

BKML XV. 5/27. Kiskunfélegyházi képeslapok gyűjteménye

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPKL)

I. 1. d. Acta parocchiarum, Kiskunfélegyházi Újplébánia iratai (1865–1940)

Egyéb kéziratok forrás

Sarlós Boldogasszony-templom Historia Domusa. Sarlós Boldogasszony Plébánia

Stark János által felmért várostérkép, 1898. Kiskunfélegyházi Körzeti Földhivatal

Kiskun Múzeum, Adattári, Helytörténeti gyűjteményei

Bibliográfia

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *A Jászkun kerület igazgatása 1745-1876*, (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei, 51), Szolnok Megyei Múzeumok igazgatósága, Szolnok 1995.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913* (Studia folkloristica et ethnographica, 38), Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1996.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet (szerk.), *Kiskunfélegyháza helyismereti könyve*,

Kiskunfélegyháza, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, 1999².

BLAZOVICH László: *Szeged rövid története*, Szeged 2005.

CZOGH Gábor – SONKOLY Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, Debrecen [2000].

DARVAS József: „Iskolatalálkozó”, in: uő: *Végig a magyar Szaharán. Rajzok, cikkek, tanulmányok 1940-1944*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1961, 201-229.

DÉRY Attila: *Nemzet kísérletek építészetünk történetében*, Budakeszi 1995.

Erdei Ferenc: *Futóhomok*, Athenaeum, Bp. 1937.

ERIXON, Sigurd: *Svensk byggnads Kultur*, Stockholm 1947.

FEKETE János: *Kiskunfélegyháza utcanévei és településfejlődésének története*, Kiskunfélegyháza 1974.

FEKETE János: „Allé”, in: *Félegyházi Közlöny* 1. évf. 5. sz. 1992. jún. 5. 6.

FEKETE János: „Főutcánk”, in: *Félegyházi Közlöny* 1. évf. 3. sz. 1992. máj. 8. 5.

FEKETE János: A Kalmár-kápolna, in: *Félegyházi Közlöny* 1994. aug. 2. 4.

FEKETE János: A Nép kör háza, in: *Félegyházi Közlöny* 6. évf. 8. sz. 1997. ápr. 11. 6.

FEKETE János: *Kiskunfélegyháza utcanévei*, Kiskunfélegyháza, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, 2001.

FÜLEP Lajos: A magyar művészettörténelem főadata, in: uő: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok, 1920–1970*, Budapest 1976, 416–417.

GÁBOR Eszter: „Mi is az a modern renaissance?”, *Enigma* 61 (2009), 162–171.

GELLÉRI Mór: *Mit jelent és milyen lesz az ezredéves kiállítás? Vázlatos kép a jövőből*, (Iparosok Olvasótára), Budapest, Lampel Róbert kiadása, 1894.

GERLE János, szerk., *Lechner Ödön* (Az építészet mesterei), Holnap Kiadó, Bp. 2003.

GERLE János – KOVÁCS Attila – MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építésze*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó–Bonex, 1990.

GYÁNI Gábor: Urbanizáció Budapest árnyékában”, in: *Rubicon* 4. évf. 8-9. sz. 1993, 48-52.

GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*, Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 1998.

GYÁNI Gábor: „Új utak a magyarországi várostörténet-írásban”, in: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, főszerk. CZOGH Gábor, Pozsony 2005, 33-46.

GYÁNI Gábor: *Budapest túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Napvilág Kiadó, Bp. 2008.

HONTHY László: *Emlékkönyv a kun-félegyházai új templom felszentelési ünnepére*, Endrényi és társa kiadása, Szeged 1880.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez*, Kecskemét

1985.

JAMESON, Fredrick: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*, Józsvöveg Műhely Kiadó, Bp. 1997.

JÁNSZKY Béla: *A magyar formatörekvések története építészetünkben*, Bp. 1929.

JUHÁSZ István: *Kecskemét város építéstörténete*, (Kecskeméti Füzetek, 8.), Kecskemét: Tiberias Bt., 1998.

HAJÓS György – KUBINSZKY Mihály – VÁMOSSY Ferenc: *Alpár Ignác élete és munkássága*, Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft, Bp. 2005.

KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848-1918)*, Bp., Akadémiai, 1992.

KÁLLAINÉ VEREB Mária (szerk.), *A 250 éve felszentelt kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony-templom története 1743–2011*, Sarlós Boldogasszony Plébánia, Kiskunfélegyháza 2011.

KALMÁR Miklós: A historizmus változása, in: *Architectura Hungariae*, é. n. http://arch.et.bme.hu/korabbi_folyam/10/10kalmar.html

Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei*, Difprescar Kiadó, Marosvásárhely 1998.

KISS Lajos – V. SZINNYAI Katalin: *A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége*, Budapest, 1997.

KISS Tibor: *A magyar falu épületeinek stílusa*, Bp. 1944.

KORBONITS Dezsőné: Gondolatok Kiskunfélegyháza városrendezési problémáiról, *Városépítés* 10 (1971/3), 20–21.

KÖFALVI Tamás – KÖFALVINÉ ÓNODI Márta (szerk.), *A 200 éves kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve 1809/1810–2009/2010*, Kiskunfélegyháza, Móra Ferenc Gimnázium, 2011.

KÖFALVINÉ ÓNODI Márta: A lányoktatás kezdetei Kiskunfélegyházán, = *Bács-Kiskun megye múltjából* 23 (2009), szerk. GYENESEI József, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2009, 163–183.

KÖFALVINÉ ÓNODI Márta: „A Szent István templom története 1808–1908”, in: *A kiskunfélegyházi Szent István Plébánia 125 éve 1885–2010*, szerk. KÁLLAINÉ VEREB Mária – KÖFALVINÉ ÓNODI Márta, Kiskunfélegyháza, Szent István Plébánia, 2010, 19–72.

KÖFALVINÉ ÓNODI Márta: „A kiskunfélegyházi Szent István-templom építéstörténete 1808 – 1880”, in: *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 25, szerk. GYENESEI József, Kecskemét 2011, 105-130.

KÖFALVINÉ ÓNODI Márta: „A kiskunfélegyházi Szent István-templom építésének néhány kérdése”, in: *Értékvédelem és önazonosság*, szerk. GYENESEI József, Kecskemét 2012, 9–19.

MAGYAR Vilmos: *Az ismeretlen Alpár Ignác*, Budapest, Stephaneum, 1929.

MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése II. rész. Út a hírnév felé (1882-1896)*,

Budapest, Stephaneum, 1933.

MAGYAR Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése* (III-IV. rész), Budapest, Budapesti építőmesterek ipartestülete kiadása, 1935.

MAROSI Ernő: „A provincialitás és a népi jelleg fogalmához”, in: *A népművészet tegnap és ma*, Magyar Néprajzi Társaság, Bp. 1976, 115-127.

MÁTYUS Imre: *Kiskunfélegyházi séták*, Kiskunfélegyháza 2007.

MERÉNYI Ferenc: *A magyar építészet 1867-1967*, Bp. 1970.

MÉSZÁROS Márta (szerk.), *Félegyháza anno... Képeslapok és fényképek a régi Félegyházáról*, Kiskunfélegyháza, Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2009.

MEZŐSI Károly: „Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma”, in: *Cumania II* (1974), Kecskemét, 331-362.

MOJZER Miklós: *Torony, kupola, kolonnád*, (Művészettörténeti füzetek, 1), Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

MUMFORD, Lewis: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai*, Gondolat, Bp. 1985. ford. Félix Pál.

NÉMETH Lajos: *Minerva baglya*, Gondolat, Bp. 1973.

NÉMETH Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*, I, (A magyarországi művészet története, 6), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

NÉMETH Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom, in: Zádor (szerk.) 1993, 11-20.

NOVÁK László: *A Három város*, Gondolat, Budapest 1986.

NOVÁK László: *A három város építésze*, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1989.

NOVÁK László: *Kerámia Nagykőrösön*, (Az Arany János Múzeum kiállítási monográfiái, 3), Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1999.

NOVÁK László: NOVÁK László Ferenc: „Két mezőberényi építőmester, Maász Ádám és Maász (Mérai) József”, in: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 28 (2006), 279-314.

Donald J. OLSEN: „A nagyváros mint műalkotás”, in: „*Változás és folytonosság*”. *Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról*, szerk. Gyáni Gábor, KLTE, Debrecen 1992, 61–80.

PÉTERNÉ FEHÉR Mária (szerk.), „*A puszták metropolisza*” *Kecskemét városképének alakulása a 19. század végén, 20. század elején a tervrajzok tükrében*, (kiáll. vezető, Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára), Kecskemét 2003.

PILKHOFER Mónika: *Pécs építésze a századfordulón (1888-1907)*, Pro Pannonia, Pécs, 2004.

ROSCH Gábor: *Alpár Ignác építésze*, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005.

- SIMON Magdolna: „Tervek és épületek. Kecskemét építésze a századfordulón a Bács-Kiskun Megyei Levéltár tervanyagának tükrében”, in: *Cumania* 8 (1984), 13-56.
- SISA József: „Ybl Ervin (1890 – 1965)”, in: *Enigma* 62 (2010), 48-62.
- SISA József – WIEBENSON, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*, Bp. 1998.
- SÜMEGI György: „Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón”, in: *Műemlékvédelem* 2 (1981), 135-148.
- SÜMEGI György: „Építészeti törekvések Kecskeméten a századfordulón 1890-1919”, in: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, IX, Kecskemét 1987, 357-422.
- SZALAY Gyula: „Kiskunfélegyháza”, in: *Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye*, II, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., [1910], 384-403.
- SZENDREI Imre (szerk.): *Félegyházi Nagy Képes Naptár*, Pestmegyei Hírlap, Kecskemét 1894.
- SZENDREY Imre: A magyar ház fejlődése, in: *Művészet* 1 (1902), 255-267.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán – DÉTSHY Mihály: *Az építészet rövid története*, Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1959.
- SZERELEMHEGYI Tivadar: *Kis-kun-félegyháza monographiája*, Nagykőrös, szerzői kiadás, 1882.
- SZIKSZAI Szilvia: „A kiskunfélegyházi szakrális emlékek”, in: *Köztéri szakrális kisépítmények*, szerk. GRYNÆUS Tamás, Szeged–Budapest, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2008, 121–132.
- SZILÁGYI István: *Szombathely városépítés- és építészettörténete a dualizmus korában*, Szombathely 2005.
- SZOJKA Emese: „Parasztos és modern. A Tolna megyei sárközi ház és berendezése a 19-20. században”, in: *Néprajzi Értesítő* 85 (2003), 115-156.
- TÖRÖK Brigitta: „A Sarlós Boldogasszony-templom története 1899–1951”, in: KÁLLAINÉ VEREB Mária (szerk.), *A 250 éve felszentelt kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony plébániatemplom története (1743–2011)*, Kiskunfélegyháza, Sarlós Boldogasszony Plébánia, 2011, 93–134.
- TÖTSZEGI Tekla: „Ruhatár és státusteremtés a kalotaszegi Mérán”, in: *Korall* 35 (2009), 43-71.
- URBÁN Miklósné: *Nevezetes épületek, szobrok, emléktáblák, emlékművek, egyéb építmények Kiskunfélegyházán*, Kiskunfélegyháza, Petőfi Sándor Városi Könyvtár, 2005.
- VARGHA László: „Építészettörténeti szempontok a magyar népi építészet vizsgálatában”, in: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1964, 367-372.
- VALKAY Zoltán: *Zenta építésze*, Újvidék–Zenta, Fórum Könyvkiadó, 2002.

Várostarténet, helytörténet. Elmélet és módszertan, szerk. VONYÓ József, Pécs Története Alapítvány, Pécs 2003.

WINKLER Gábor: „Városépítészet a historizmusban”, in: *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest 1993, 31–48.

WINKLER Gábor: Bevezetés, in: *Neoreneszánsz építészet Budapesten*, kiáll. Kat. Budapest Főváros Levéltára, szerk. CSÁKI Tamás – HIDVÉGI Violetta – RITOÓK Pál, Bp. 2008, 11-37.

ZÁDOR Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest 1993.

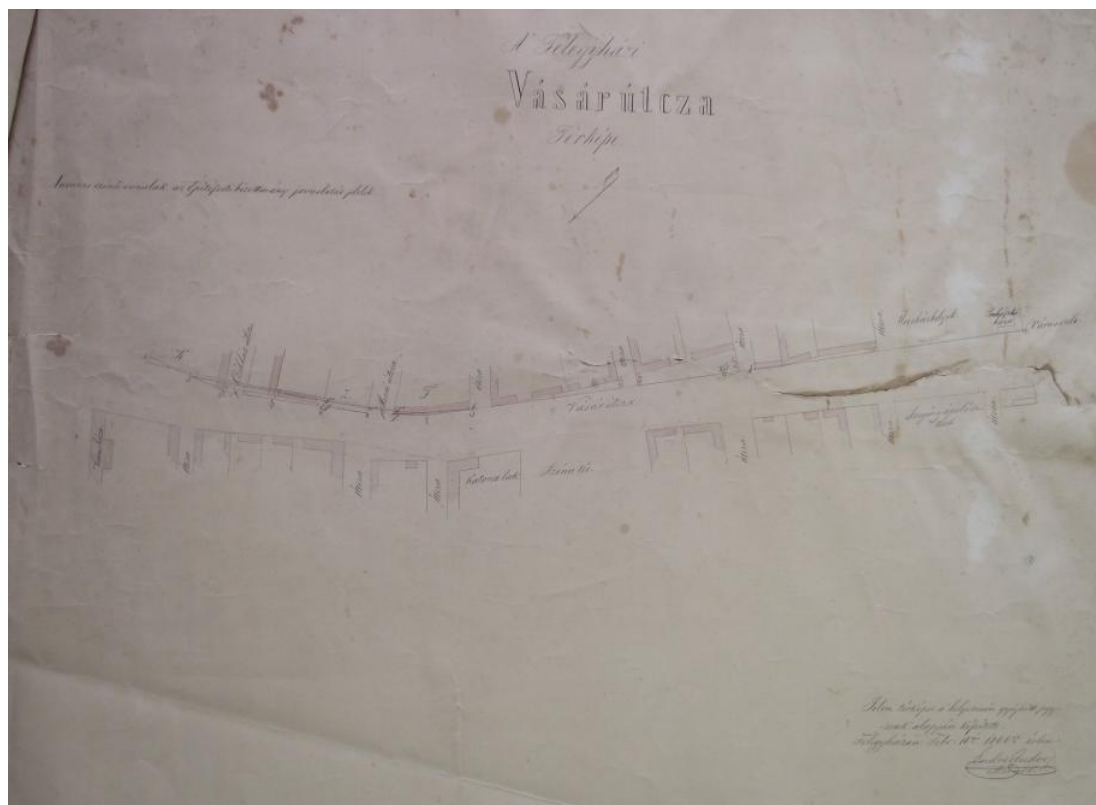
Képek jegyzéke

1. kép: Kiskunfélegyháza központja a 1863-ban (Kiskun Múzeum)
2. kép: Endre Andor helyszínrajza a Vasút (ma Kossuth) utcáról, 1866 (Bács-Kiskun Megyei Levéltár)
3. kép: Képeslap a Kossuth utcáról, 1908 körül, Vesszősi József kiadása (Kiskun Múzeum)
4. kép: Szarvas András-féle ház (más néven Klazsik-ház), 1873-1874 (szerző felvétele, 2011)
5. kép: Kocsis Sándor-féle ház (szerző felvétele, 2009)
6. kép: Kocsis Sándor-féle ház, belső udvar (szerző felvétele, 2011)
7. kép: A Kocsis Sándor-féle ház Holló Lajos utcai főhomlokzatának részlete: az emeleti ablak parapetfalának ornamentikája (szerző felvétele, 2012)
8. kép: A szegedi Fekete-ház (1859) ornamentikájának részlete (szerző felvétele, 2012)
9. kép: Szent István-templom, épült 1873-1877 (Vasárnapi Ujság, 1877)
10. kép: Kalmár-kápolna, 1875-1876 (szerző felvétele, 2012)
11. kép: Az egykori kántorlak (Béke tér 4.), (szerző felvétele, 2012)
12. kép: Pártos Gyula: tervvázlat a Korona Szállóhoz, 1883 (Bács-Kiskun Megyei Levéltár)
13. kép: Szentpály József: Korona Szálló, 1886 (szerző felvétele)
14. kép: Czigler Győző: leányiskola terve, 1891 (Bács-Kiskun Megyei Levéltár)
15. kép: Alpár Ignác: Móra Ferenc Gimnázium, 1895-1896 (szerző felvétele, 2012)
16. kép: Feuer-ház, 1898 (szerző felvétele, 2012)
17. kép: Kiss Lajos-féle ház, 1899 (szerző felvétele, 2010)
18. kép: Molnár Imre-féle ház, 1899-1900 (szerző felvétele, 2012)

Képek

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

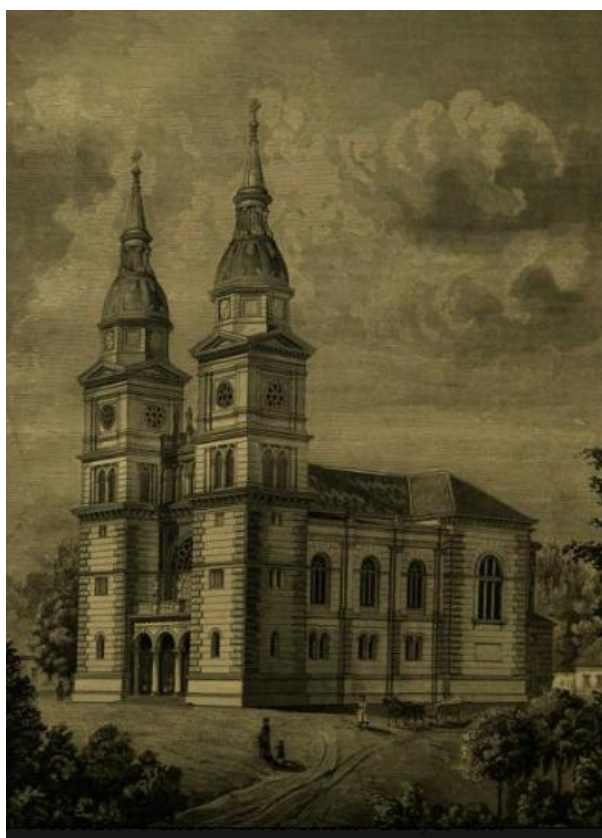
6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép